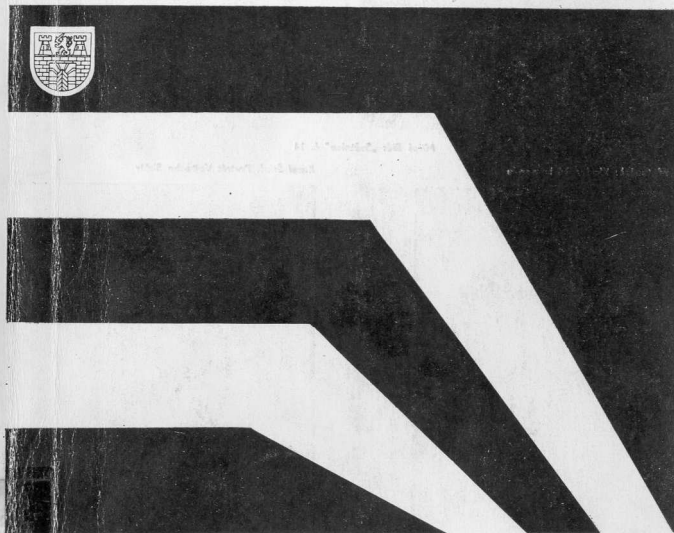

TEREZÍNSKÉ

ČÍSLO 17
ROK 1977

LISTY

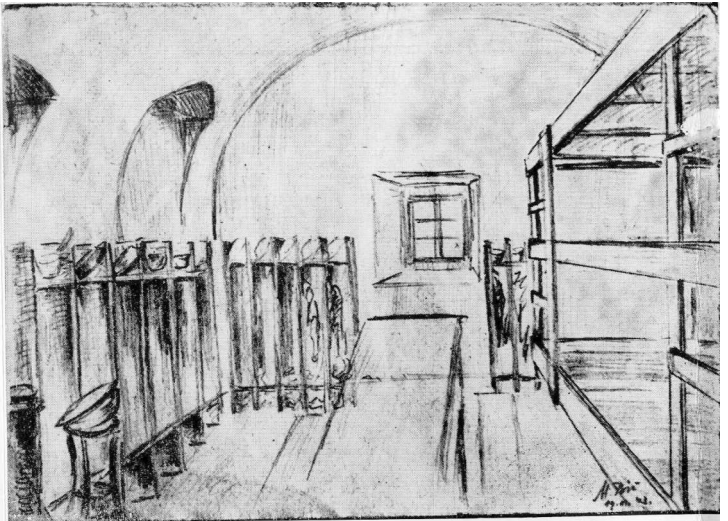
■ Памятник Терезин ■ Gedenkstätte Theresienstadt ■ Monument Terezin ■ Memorial Terezin ■

OBSAH

Terezínský epilog atentátu v Sarajevu (Miroslav Kryl)	3
Příspěvek k dějinnám protifašistického odboje na Mělnicku (Ludmila Chládková)	21
Na okraj kreseb vzniklých na Malé pevnosti (Blanka Stehliková)	29
Úmrtnost vězňů v terezínském Malé pevnosti 1940–1945 Povídka skoro mravoučná (L. Fučíráček)	32
	45

Ilustrace k článku Blanky Stehlikové:
Na okraj kreseb vzniklých na Malé pevnosti

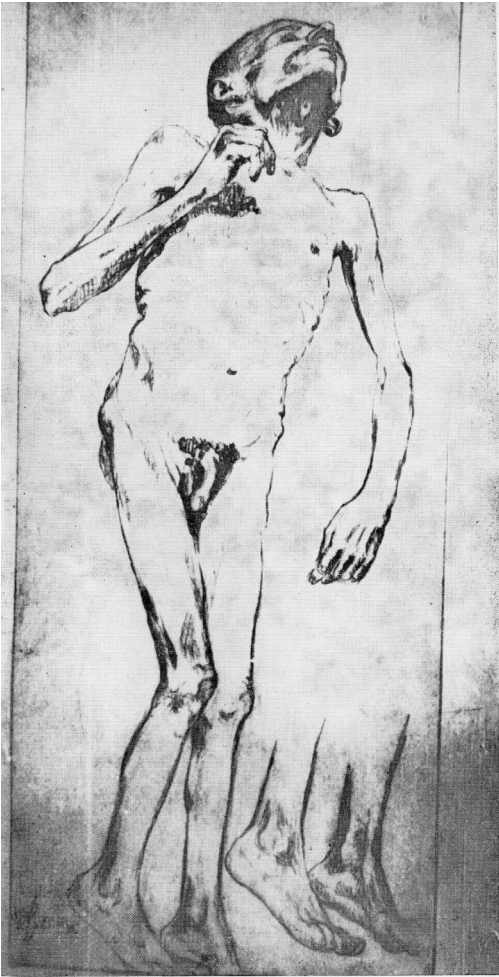
Miloš Bič: „Světnice“ č. 14

Ota Matoušek: Kladenské komando

Karel Štípl: Portrét Voítěcha Skály

Alois Bučánek: Mrtvý vězeň

TEREZÍNSKÉ LISTY

Sborník Památníku Tereziín

Redakční rada: Václav Novák, Miroslav Kryl,
Marie Trhlinová, Jindra Jarošová,
Ludmila Chládková.

Pro Památník Tereziín vydalo
Severočeské nakladatelství v Ústí n. Lab.
v roce 1977 jako svou 350. publikaci.
AA 4,80 (text 4,02, ilustrace 0,78), VA 4,90.

Výtiskla Severografia, n. p., Most.

Náklad 1000 výtisků. Stran 56.

Tematická skupina 02/43.

Cena výtisků 10,- Kčs

**Der Landrat
des Landkreises Zaubo**

Zaubo, den 3. April 1945

REG. PRAS. AUSSIG
EING. 2 APR 5 5

Sach. Nr.
Jahreszahl: Nr. 18

Betrifft: Fallschirm-Agenten-Abspringer im Raume Tupadel-Gtratschen-Zebus-Chudolias.

An den
Herrn Regierungspräsidenten

in A u s s i g .

Am 25. 3. 1945 gegen 24,30 Uhr wurde dem hiesigen Gendarmen-Kreis-Posten durch den Chefhüter des Volksturmes aus Bredau folgende Mitteilung mitgeteilt, dass gegen 20,20 Uhr aus einem tieffliegenden Flugzeug in unmittelbarer Nähe der Ortschaft Chudolias Fallschirmspringer abgesetzt worden seien. Diese wurden zuerst von der Ehefrau des Urbauernführer Köpprich und dem Volkeindeutschen Rich Eggert, wohnhaft Chudolias, beobachtet. Der Letztere hat besonders ausführlich gemeldet, dass er die genaue Beschreibung der Meldung an den Volksturm sorgte. Es konnte kurze Zeit später einer der Fallschirmspringer, der mit einer Maschinenpistole, 500 Schuss Munition dazu und mit Pistole und Handgranaten bewaffnet war, festgenommen und der Ausstattung des Kommandeurs der Sicherungspolizei in Leitmeritz übergeben werden. Bei der Festnahme des Fallschirmspringers haben sich der Bürgermeister Willibald Dittke, der Urbauernführer Franz Köpprich und der volkdeutsche Flüchtling Zeil Hoffmann, sämtlich wohnhaft in Chudolias besonders hervorgetan. Bei der Festnahme kam der genannte Personen sagte, dass der Fallschirmspringer eine Leibeswunde mit seiner Maschinenpistole hatte, und somit noch ehe er seine Pistole ziehen konnte, überwältigt worden konnte.

Nach der eingegangenen Meldung über den Absprung von angeblich nur 3 Fallschirm-Agenten wurden sofort in Abwesenheit des hiesigen Landrates die nötigen Massnahmen zur Vorfahrung des in Frage kommenden Raumes, die Nachrichtliche des Kommandeurs der Sicherungspolizei, unterstellt Leitmeritz und die Anforderung und der Einsatz der Kräfte zur Durchsuchung des umfangreichen und sehr unübersichtlichen Geländes westl. der Ortschaft Chudolias - Liboch in die Wege geleitet.

Bei der abendlichen Durchsuchung des Geländes wurde am 26. 3. 1945, vormittags ein weiterer mit Maschinenpistole, Pistole und Handgranaten bewaffneter Fallschirmspringer gestellt und bei Widerstand durch Beuchtrafische verletzt.

Am gleichen Tage gegen 15 Uhr wurden in dem südlich westl. der Ortschaft Chudolias - Liboch in der sogenannten "Bora" 2 weitere Fallschirmspringer, die genau so bewaffnet waren, wie die zuerst festgenommenen, gestellt und festgenommen.

Hierzu waren an Kräften eingesetzt:

- 1) Gendarmen des hiesigen Kreises in Stärke von 2/20
 - 2) ein Einsatzzug der Polizei aus Leitmeritz in Stärke von 1/48
 - und
 - 3) ca. 300 Mann vom Volksturm des Bataillons Wetzsch.
- An der Festnahme der beiden zuletzt genannten Fallschirmspringer wirkten besonders mit:
- 1) Zugführer des Volksturmes Ernst Benda, wohnhaft Bredau
 - 2) Gruppenführer des Volksturmes Ferdinand Walter, aus Bredau
 - 3) JH - Angehöriger Kurt Hartsch, aus Bredau
- Ausserdem hat der Obgrf. Wilhelm Stanislaw vom Kriegserichter-Batterien z.St. Bredau bei der Festnahme tatkräftig eingegriffen.
- Es machte sich bei diesen Festnahmen recht störend bemerkbar, dass niemand von den genannten Personen noch eine brauchbare Schusswaffe führte. Nur

Titulní strana nacistického hlášení o pronásledování Kaniševova partyzánského výsadku

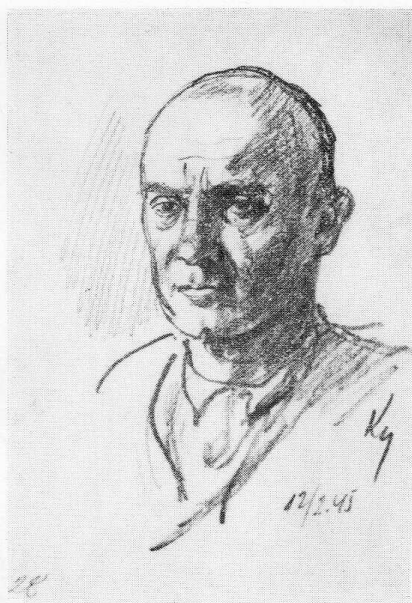
Úkryt partyzánů u Zaháj

Mjr. P. A. Kanišev se svým štábem

Stanislav Geisler: Portrét Josefa Klyiese

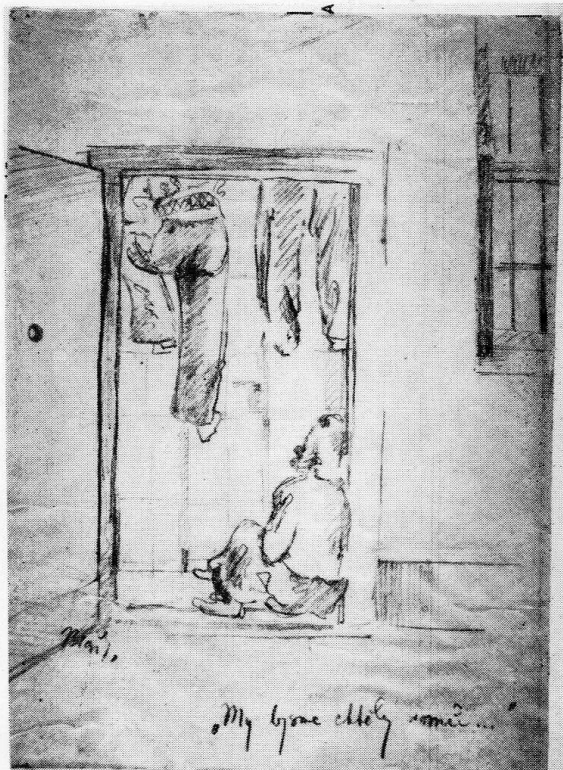
Josef Klyies: Poštovní ředitel Vojtěch Zajíček z Klatov (zemřel na tyf), legionář a výborný vyprávěč

Josef Klyies: Malíř František Bidlo, známý karikaturista z Prahy, cela 42, při škrábání brambor

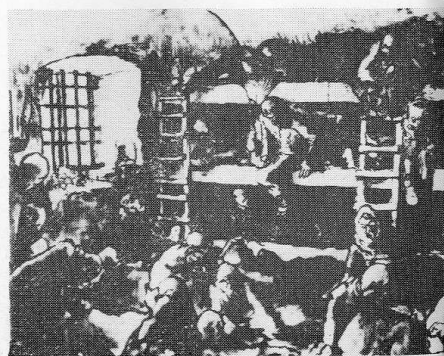
Karel Štech: Portrét R. Svačiny

Ema Blažková: My bysme chtěly domů...

MUDr. Jiří Syllaba: Pohled na Terezín

Leo Haas: Z židovské cely

TOTO ČÍSLO VYCHÁZÍ
K 30. VÝROČÍ VZNIKU
PAMÁTNÍKU TEREZÍN

TEREZÍNSKÝ EPILOG ATENTÁTU V SARAJEVU

MIROSLAV KRYL

Sarajevský atentát z 28. června 1914, při němž mladý srbský student Gavrilo Princip, původem Bosenec, zastřelil rakouského následníka trůnu Františka Ferdinanda a jeho manželku, bývá řazen k nejosudovějším okamžikům 20. století. Je tomu tak pro dalekosáhlé důsledky tohoto individuálního teroristického činu. Atentát v Sarajevu se stal předehrou I. světové imperialistické války, nebo — přesněji řečeno — byl „jiskrou“, která roznítla dávno nahromaděné hořlaviny evropské a zvláště balkánské politiky.¹⁾

Historiografická i publicistická tvorba zabývající se sarajevskými událostmi roku 1914 a jejich důsledky je nesmírně rozsáhlá. Jen v období mezi oběma světovými válkami bylo o atentátu napsáno více než 3000 knih a publikováno nespočetné množství časopiseckých a novinářských článků a studií. Zájem neopadl ani po skončení II. světové války a knižní i časopisecké práce s touto tematikou vycházely zejména v Jugoslávii.

Byla to právě jugoslávská marxistická historická věda, která posunula poznání pravdy o atentátu a jeho příčinách daleko vpřed a v mnoha směrech rozbila nános legend, výmyslů i úmyslných falzifikací, které vytvořili buržoazní historikové, publicisté, politikové a generálové po I. světové válce. Stěžejním dílem moderní jugoslávské historiografie, zabývající se sarajevským atentátem, je historická monografie bělehradského profesora Vladimira Dedijera.²⁾

Úkolem této stati je především sledovat osudy účastníků atentátu uvězněných v Terezíně. Přesto zde chceme stručně rekapitulovat přínos Dedijerova synteticky pojatého díla.³⁾ Jeho rozsáhlá práce „Sarajevo 1914“ je syntézou všech (nebo téměř všech) dosavadních znalostí o atentátu v Sarajevu a současně hlubokou analýzou příčin, které k němu vedly. Na základě dlouhodobého studia archivních fondů v mnoha evropských i v některých zámořských zemích, soukromých sbírek pramenného materiálu a kritiky celé dosavadní literatury, shromáždil V. Dedijer ohromné množství informací, přičemž se do značné míry soustředil na osoby Fr. Ferdinanda na straně jedné a G. Prin-

¹⁾ V. Žáček, V. Staršević a kolektiv: Dějiny Jugoslávie, Praha 1970, str. 333.

²⁾ V. Dedijer: Sarajevo 1914, Bělehrad—Lublana—Sarajevo, 1966. Slovenský překlad viz: V. Dedijer: Sarajevo 1914, Bratislava, 1969. — V této stati budeme odkazovat na slovenské vydání Dedijerova díla.

³⁾ Srov. též recenzi: Sarajevský atentát (V. Vávra), Historie a vojenství, 1970, č. 4/5, str. 685 — 693.

cipa a jeho druhy z hnutí „Mladá Bosna“ na straně druhé.⁴⁾ O Dedijerově knize lze říci, že autor přesvědčivě ukázal základní příčinu proč k atentátu došlo, příčinu, kterou je třeba hledat v hospodářských a sociálních poměrech v Bosně a Hercegovině a dalších balkánských územích, jež byly de facto koloniemi, ovládanými rakousko-uherským imperialismem, německou a maďarskou buržoazií a aristokracií. Ukázal, že atentát se stal vyústěním zoufalé snahy mladých Jihoslovanů po činech, které by přinesly národní osvobození a sjednocení jihoslovanských národů mimo rámec Rakousko-Uherska. Hnutí „Mladá Bosna“ bylo integrální součástí národně-osvobozeneckého zápasu a jeho ideologie (byť bez pevně formulovaných programových zásad) obsahovala četné pokrokové rysy, mj. myšlenky o federativním, rovnoprávném uspořádání budoucího jihoslovanského státu i o sociálních přeměnách v příští svobodné jihoslovanské pospolitosti.

V. Dedijer nejen co nejzvrubněji vylíčil okolnosti, za nichž skupina G. Principa a D. Iliće atentát připravila a provedla, ale především vysvětlil příčiny, které vedly nejmladší generaci mladobosenců k tomu, že sáhla k metodě individuálního teroru. Stalo se tak v době vystupňované vlny politické a národnostní perzekuce v Bosně a Hercegovině a vzrůstajícího napětí mezi Rakousko-Uherskem a Srbským královstvím. Vojenská likvidace Srbska (a tím i „pacifikace“ vzrůstajícího národně-osvobozeneckého hnutí i silícího boje dělnické třídy v balkánských zemích) byla integrální součástí rakouské politiky. V říjnu r. 1913 se dostalo habsburské monarchii plného ujištění o podpoře Německa při agresi proti Srbsku. Tyto okolnosti mezinárodního vývoje nezůstaly utajeny členům tajných organizací v Bosně i Srbsku, které navázaly mezi sebou úzký kontakt s cílem násilně odstranit arcivévodu Fr. Ferdinanda, jehož pokláda-ly za vůdce válečné strany ve vídeňských vládnoucích kruzích.

Mladobosenci vystupňovali své úsilí v době, kdy byly ohlášeny velké manévry rakousko-uherské armády v Bosně a Hercegovině (v těsné blízkosti srbských hranic) i plánovaný příjezd arcivévodů Františka Ferdinanda s manželkou do Sarajeva. Ten byl stanoven na 28. červen, den, který je spjat se srbským národním svátkem (Vidovdan — den sv. Víta, výročí bitvy na Kosově poli r. 1389).⁵⁾ Postup rakousko-uherských vládnoucích kruhů byl považován za provokaci, ne-li za přímou válečnou hrozbu Srbsku. A tak v nejradikálnějších složkách „Mladé Bosny“ a v dalších tajných kroužcích vykrystalizovala idea oprávněné tyranovraždy na reprezentantu útlaku Fr. Ferdinandovi.

Ve svém díle V. Dedijer úspěšně dokázal, že myšlenka násilného odstranění představitelů nenáviděného útlaku je imanentně obsažena v historické tradici „odvěkých vzbouřenců z Bosny“ a vychází především z myšlení zaostalých rolnických mas v Bosně a Hercegovině. Nejradikálnější křídlo revoluční mládeže chtělo atentátem na habsburského následníka trůnu vyvolat revoluční výbuch, přivodit svržení cizího útlaku a spojit jihoslovanské národy. Hnutí „Mladé Bosny“ vycházelo z rovnoprávnosti jihoslovanských národů. Naráželo však v Bosně a Hercegovině i v sousedním Srbsku na koncepci prosazující vedoucí roli srbské monarchie a srbského národa v boji za osvobození všech Jihoslovanů. Velkosrbský nacionalismus prosazovala i tajná organizace srbských důstojníků „Sjednocení, nebo smrt“ v čele s plukovníkem srbského generálního štábu D. Dimitrijevičem („Apisem“), která poskytla Principovi a jeho druhům zbraně a výbušniny a umožnila jejich přechod ze Srbska do Bosny.

⁴⁾ Hnutí „Mladá Bosna“, ilegální organizace mladých vlastenců (Srbů, Chorvatů i moslimů), vznikalo v letech 1910 — 1914 v důsledku nespokojenosti s politikou buržoazních stran a politických seskupení a oportunistického vedení tamní sociální demokracie. Přehlednou charakteristiku tohoto hnutí, jež inklinovalo k metodám individuálního teroru [stejně jako tajné skupiny a kroužky radikálně nalaďené jihoslovanské mládeže v Chorvatsku, Dalmácii a dalších balkánských oblastech, patřících Rakousku-Uhersku] lze najít v Dějinách Jugoslávie, Praha, 1970, str. 331 — 332.

⁵⁾ Srov. V. Dedijer, cit. dílo, str. 288, 305 ad.; Dějiny Jugoslávie, str. 87 — 88.

Sarajevský atentát byl proveden v době, kdy uprostřed revolučního hnutí jihoslovanských národů, i mezi hlavními ideovými vůdci „Mladé Bosny“, sílil odklon od metody individuálního teroru a naopak se začínaly prosazovat ideje masového revolučního hnutí a spojení „Mladé Bosny“ s dělnickým hnutím a bojem rolnických mas.⁶⁾

Jugoslávský historik dokázal rozborem srbských vládních dokumentů, z nichž některé byly zveřejněny až po skončení II. světové války, že úřady této země se snažily zabránit přechodu G. Principa a jeho druhů na začátku června 1914 ze Srbska do Bosny.⁷⁾ S obrovským úsilím sledoval všechny zjistitelné prameny, dokazující, že v Srbsku poskytla atentátníkům pomoc nejen tajná důstojnická organizace „Sjednocení, nebo smrt“ (která se nakonec snažila z obavy z možného srbsko-rakouského konfliktu v poslední chvíli atentátu zabránit), ale že neméně důležitým faktorem byla pomoc tajného sdružení někdejších bosenských a hercegovinských dobrovolníků z dob balkánských válek, kteří po skončení bojů žili v Srbsku.⁸⁾ Dedijerův výzkum definitivně pohřbil legendy o účasti jiných vlád, generálních štábů tehdejších imperialistických velmocí nebo jejich zpravodajských služeb na sarajevském atentátu.

Atentát v Sarajevu byl, pokud jde o konspiraci, připraven nedostatečně. Policie v poměrně krátké době odhalila a zatkla všechny jeho hlavní aktéry i ty, kteří jim pomáhali. N. Čabrinović, který se neúspěšně pokusil o pumový útok, a Gavrilo Princip, jehož výstřely zkosily arcivévodu a Žofii z Hohenbergu, byli zatčeni na místě činu. Jedinému členu hlavní šestice atentátníků, kteří stáli 28. 6. 1914 na tehdejším Apelově nábřeží v Sarajevu, se podařilo uprchnout do Černé Hory. Byl zatčen i hlavní technický organizátor atentátu, učitel D. Ilić, u něhož Princip v posledních dnech před atentátem bydlel. Guvernér Bosny a Hercegoviny generál O. Potiorek podnikl v Sarajevu a okolí protisrbské pogromy a rozpoutal krvavou odvetu za atentát; k obdobným akcím došlo i v Chorvatsku a Slovinsku. Dne 12. října 1914, kdy již naplno zuřil světový válečný požár, byl v Sarajevu zahájen soudní proces s účastníky atentátu.⁹⁾ Do průběhu soudu zasahovaly vedoucí politické kruhy ve Vídni ve snaze dokázat vinu za atentát srbské vládě, aby tak na ni bylo možno svalit i odpovědnost za válku. Většina obviněných se v průběhu soudního líčení chovala statečně a mnozí z nich pranýřovali před soudem národnostní a sociální útlak v Bosně a Hercegovině jako jedinou příčinu, proč se k provedení atentátu odhodlali.¹⁰⁾

Rozsudky byly vyneseny 28. října 1914. Pět obžalovaných, včetně D. Iliće, bylo odsouzeno k trestu smrti provazem. Dvěma z nich udělil císař milost, zemřeli však v rakouských věznicích v průběhu války. Poprava tří vězňů odsouzených k smrti byla provedena počátkem února 1915. Dalších třináct obžalovaných, vesměs velmi mladých lidí (byl mezi nimi i šestnáctiletý M. Perin), bylo odsouzeno k dlouholetému žaláři. Z věznic v Bosně, Rakousku a Čechách (Bory u Plzně, Malá pevnost Terezín) se jich však vrátilo, po pádu rakousko-uherské monarchie, jen pět.¹¹⁾

⁶⁾ Srov.: V. Dedijer, cit. dílo, str. 383 — 389.

⁷⁾ Srov. zejména citaci a interpretaci dokumentů na str. 478 — 479 a 513 citovaného díla.

⁸⁾ V. Dedijer, cit. dílo, str. 358, 449 — 494.

⁹⁾ Jejich výpovědi při policejním a soudním vyšetřování a v průběhu procesu jsou nesmírně důležitým pramenem pro poznání motivů a psychologických a ostatních aspektů sarajevských událostí. Objevným přínosem Dedijerovy knihy je to, že k dosud známým stenografickým zápisům z procesu mohl její autor připojit i kompletní záznamy všech výpovědí obžalovaných, jež byly pořízeny v době vyšetřování před procesem. Tento dosud neznámý materiál nalezl (v německé verzi) v pozůstalosti arcivévodě Fr. Ferdinanda, uložené ve vídeňském Dvorském a státním archivu („Haus-Hof-Staatsarchiv“).

Srov.: V. Dedijer, cit. dílo, str. 407 — 519, 601 — 603.

¹⁰⁾ Tamtéž.

¹¹⁾ Tamtéž, str. 434 — 448.

Gavrilo Princip, Nedeljko Čabrinović a Trifko Grabež, hlavní aktéři atentátu (nazývaní též „bělehradskou trojkou“), byli v sarajevském procesu odsouzeni ke 20 letům těžkého žaláře. Protože žádnému z nich nebylo v okamžiku atentátu 20 let, nemohl být nad nimi podle platných zákonů vynesena smrt.¹²⁾ Dne 2. prosince 1914 byli tito tři vězňové vyvedeni ze sarajevské věznice a odvezeni do Terezína, kam cestou přes Vídeň dorazili 5. 12. 1914.¹³⁾

Jugoslávská literatura synteticky zpracovávající problematiku atentátu se poměrně obsáhle zabývala i tragickým koncem příslušníků revolučních skupin jihoslovanské mládeže, kteří byli odsuzováni rakousko-uherskými soudy v l. 1914 — 1915. Jde nám nyní o to, kriticky se vyrovnat se zjištěními, která se týkají osudu Jihoslovanů vězněných v Terezíně, a doplnit je na základě nově získaných pramenů, které dosud nebyly našim ani zahraničním historikům známy.¹⁴⁾

Cesta k poznání nových pramenů o osudu Jihoslovanů v Terezíně v letech 1914 až 1918 začínala úvahou o funkci terezínské Malé pevnosti v době rakouské a rakousko-uherské monarchie. Patrně již záhy po dobudování terezínského pevnostního komplexu, to je po r. 1790, bylo předsunuté Malé pevnosti využíváno jako pevnostního vojenského vězení. V průběhu 19. století byla pak přeměněna na „Císařskou a královskou vojenskou trestnici v Terezíně“ („K. u. K. Militär-Strafanstalt Theresienstadt“). Tato věznice a trestnice, v níž byli vězněni převážně vojenští, ale také významní političtí provinilci, podléhala původně hlavnímu armádnímu velitelství v Praze.¹⁵⁾ Od 80. let 19. století patřila vojenská trestnice v Terezíně do kompetence vojenského velitelství v Litoměřicích, respektive velitelství zdejšího 9. sboru.¹⁶⁾

Jediným, zato však velmi důležitým pramenem, který pochází přímo z agendy trestnice v době I. světové války, je 1. svazek vězeňské knihy. Obsahuje záznamy o 1538 vězních („trestancích“), kteří prošli Malou pevností od 25. 9. 1913 do 18. 7. 1918. V této knize je zapsáno všech 6 jihoslovanských vězňů odsouzených v sarajevském procesu a deportovaných do Terezína.¹⁷⁾

¹²⁾ Státní žalobce žádal trest smrti pro Principa na základě tvrzení, že mu 28. 6. 1914 již bylo 20 let. (Opíral se o chybný zápis vesnického popa v knize pokřtěných; obhajoba však na základě matričního zápisu prokázala, že se narodil 13. července — a nikoli 13. června roku 1894.) Srov.: V. Dedijer, cit. dílo, str. 224 — 225, 425, 429.

¹³⁾ Tamtéž, str. 434 — 435.

¹⁴⁾ V. Dedijer zpracoval tuto tematiku v XVI. kapitole pod názvem „Konec Gavrila Principa a jeho společníků“ (str. 434 — 438 cit. díla). Důležité je též líčení obsažené v historicko-memoárové monografii L. Ljubibratiće: Mlada Bosna i sarajevski atentat, Sarajevo, 1964 (kap. XX „Umírání v terezínském pevnosti“), str. 227 — 235. — Dr. Dragoslav Ljubibratić byl členem „Mladé Bosny“ a současně i od útlého dětství přítelem G. Principa. Je autorem jeho biografie i životopisné knihy o čelném vůdci „Mladé Bosny“ Vladimíru Gačinovići.

¹⁵⁾ Viz: A. Romaňák: Pevnost Terezín a její místo v dějinách fortifikačního stavitelství, Ústí n. L., 1973, str. 142 — 146.

¹⁶⁾ Vojenský historický archiv v Praze (dále jen VHA), fond Velitelství 9. sboru v Litoměřicích — Vojenské velitelství Litoměřice. — Pracovníkům VHA, zejména dr. E. Boháčkové, vděčím za cenné informace a pomoc při vyhledání dokumentů o jihoslovanských vězňích v Terezíně.

¹⁷⁾ G. Princip je zde zapsán pod pořad. číslem 995, N. Čabrinović pod č. 124, T. Grabež („Grabeš“) pod č. 344. V rubrice „Zuwachstag“ je u všech tří uvedeno datum „5/12 1914“. — Tento záznam zde zdůrazňujeme mj. proto, že i v této otázce se objevují v literatuře nesprávné údaje. Např. N. D. Trišić v úvodu ke své bibliografii prací o sarajevském atentátu (Sarajevski atentat u svjetlu bibliografskih podataka, Sarajevo, 1964, str. 9) uvádí, že G. Princip byl v Terezíně vězněn od 6. 12. 1914.

Vězeňská kniha Malé pevnosti z let 1914 — 1918 slouží dodnes jako živá pomůcka pro potřeby VHA a není archivně zařazena. Je nepochybně autentická. Obsahuje abecedně řazená jména vězňů, opatřená pořadovými čísly, a německy vyplněné rubriky o dni příchodu, o osobních datech, příčině věznění a odsouzení apod. Velmi důležitá je poslední rubrika „Bemerkung“. Foliant byl (patrně po 28. 10. 1918) převázán a opatřen českým názvem: „Terezín. Evidenční kniha trestanců 1915“. (V odkazech budeme stručně uvádět: VHA, „Terezín, ev. kniha trest. 1915“.)

S jedinou výjimkou nemáme k dispozici žádné úřední údaje o stravovacích poměrech v trestnici, o počtu vězňů a jejich rozmístování na jednotlivé cely a dvory, o úmrtnosti atd.¹⁸⁾ Většinou jsme odkázáni na vzpomínky pamětníků. Velmi cenné svědectví o Malé pevnosti v době I. světové války otiskl v r. 1928 někdejší český justiční důstojník, přidělený tehdy k terezínskému diviznímu soudu.¹⁹⁾

Strava v trestnici, již tak nedostatečná, se v průběhu války a zásobovacích katastrofy monarchie stále zhoršovala a v důsledku hladu a hrozných hygienických poměrů úmrtnost vězňů stoupala.²⁰⁾

Postavení jihoslovanských vězňů, dopravených do Malé pevnosti ve dvou skupinách (v březnu r. 1915 přibyl k Principovi, Čabrinovičovi a Grabežovi další tři: Stjepanovič, Kranjčević a Djukić), bylo obzvláště těžké. Již v rozsudku nad prvními třemi byly vyměřeny zotrůjící tresty.²¹⁾ Všichni Jihoslované byli umístěni v samovazbě, přísně stráženi, izolováni vzájemně i od styku s jinými vězni a od „venkovního světa“ vůbec. Zacházení s nimi bylo tak brutální, jak jen to vězeňské předpisy té doby dovolovaly. Zatímco jiným „trestancům“ byly na začátku války sňaty okovy, Jihoslované je nosili až do 2. 12. 1915 (což byl výroční den nástupu císaře Fr. Josefa na trůn v r. 1848) a G. Princip až do února r. 1916. Na noc byli připoutáni řetězy ke stěnám cel.²²⁾

Rok věznění na Malé pevnosti podlomil Čabrinovičovo, Grabežovo a Principovo zdraví. Jako první se ocitl na prahu smrti Nedeljko Čabrinovič. Jediným úředním pramenem o jeho osudu v Terezíně, který se podařilo nalézt, je záznam ve vězeňské knize. Podle tohoto zápisu N. Čabrinovič zemřel 21. ledna 1916 v posádkové nemocnici č. 13 (v Terezíně).²³⁾

Jugoslávští historikové se dosud výhradně opírali o svědectví pražského německého spisovatele a básníka Franze Werfela, který se stal v r. 1915 svědkem převozu N. Čabrinoviče z terezínské vojenské nemocnice zpět do pevnosti. Werfel tento svůj zážitek ztvárnil v povídce „Čabrinovič. — Deník z r. 1915“²⁴⁾, publikované ovšem až mnohem později. Je možno vyslovit oprávněnou domněnku, že jde o pozdější literární zpracování původních poznámek. Ve Werfelově textu se ozývá hluboký soucit s N. Čabrinovičem a celé vyprávění je prodochnuto humanistickým protiválečným patosem. Čabrinovič je pro Werfela zosobněním nekonečného (zejména válečného) utrpení a smrti a mnohé pasáže mají povahu básnické vize. Kontrapunkt k nim tvoří uvedení některých faktických údajů, které se autor dozvěděl od jednoho terezínského poddůstojníka, který byl členem eskorty, jež odvezla N. Čabrinoviče z terezínské vojenské nemocnice zpět do trestnice. Werfel uvádí jediný časový údaj: stalo se tak ve tři hodiny odpoledne. Zmíněný desátník mu podal tuto základní informaci, jež se pak stala (kromě označení Čabrinoviče za vraha Fr. Ferdinanda) východiskem pro jugoslávské historiky:

„Vrah arciknížete byl sem [tj. do nemocnice — pozn. M. K.] dopraven z pevnosti před čtrnácti dny. Tuberkulózní otoky žláz. Nevyléčitelné. Dnes bude vrácen zpět do

¹⁸⁾ Ve vídeňském válečném archivu („Staatsarchiv-Kriegsarchiv“) je uložena inspekční zpráva rak.-uh. ministerstva války z ledna r. 1917. Podle ní se v uvedené době v trestnici nacházelo 866 vězňů; 21 nemocných zůstávalo zde, dalších 24 bylo umístěno v posádkové nemocnici ve městě. V průběhu r. 1916 zemřelo 37 vězňů.

Viz: V. Dedijer; cit. dílo, str. 445, 607 (pozn. XVI/34).

¹⁹⁾ V. Polák: Vojenská trestnice terezínská. — Několik listů z domácího odboje. Uspořádali: F. Havelka, F. Herrmann, V. Tomsa, K. Sauer. Praha, 1928, str. 100.

²⁰⁾ Tamtéž, str. 46. Dále srov.: archiv Památníku Terezín, sbírka Terezín 1780 — 1939, inv. č. 123; tamtéž: sbírka vzpomínek, i. č. 944.

²¹⁾ Srov.: V. Dedijer; cit. dílo, str. 429.

²²⁾ Tamtéž, str. 437.

²³⁾ Viz pozn. č. 17. — V rubrice „Bemerkung“ čteme: „gestorben 21/1 1916 im Garnisonsspital Nr. 13“.

²⁴⁾ Viz: F. Werfel: Cabrinowitsch. Ein Tagebuch aus dem Jahre 1915. — Die Neue Rundschau, Berlin-Lipsko, roč. XXXIV, 1923, č. 6, str. 552 — 558.

vězení. Nesmí zemřít v nemocnici, ale v terezínských kasematech.²⁵⁾

Werfel líčí surové zacházení s těžce nemocným vězněm při převozu z nemocnice (byl vynášen na nosítkách), v němž vynikal zmíněný poddůstojník z eskorty. Rekl Werfelovi, že Čabrinović dostával v nemocnici čtvrtou dietu, nyní že se může vrátit ke „svým masným hrncům“, což značí k hladové stravě ve věznici. Desátník se na Čabrinoviče rovněž osopil za to, že si prý stěžoval, že i v nemocnici hladověl. Podle Werfela se v příkazu k propuštění N. Čabrinoviče pravilo, že vězeň je schopen pokračovat v trestu a červeně tam prý bylo připsáno: „Nebezpečí útěku!“ Soucit se smrtelně nemocným vězněm projevovali v nemocnici prostí vojáci a civilní pacienti.²⁶⁾

Prozatím se nepodařilo zjistit žádné bližší okolnosti související s Werfelovým po bytem v Terezíně v r. 1915. Můžeme pouze předpokládat, že k jeho setkání s Čabrinovičem došlo někdy na konci r. 1915. Vězeň byl pravděpodobně krátce před smrtí dopraven znovu do nemocnice.²⁷⁾

Těžce nemocný Tričko Grabež nebyl patrně v posádkové nemocnici léčen vůbec. K jeho osudu máme rovněž k dispozici pouze jediný pramen, a to záznam ve vězeňské knize Malé pevnosti. V rubrice „Bemerkung“ čteme: „zemřel 21/10 1916“²⁸⁾, což nepochybně znamená smrt na Malé pevnosti. Podle paměti I. Kranjčević, které byly publikovány po II. světové válce, byl T. Grabež před smrtí přemístěn do cely G. Principa, jenž byl od dubna 1916 hospitalizován v posádkové nemocnici. Grabež zemřel v této cele. Kdy se tak stalo, Kranjčević neuvádí.²⁹⁾

V březnu r. 1915 byli do Malé pevnosti dopraveni tři další jihoslovanští vězňové, odsouzení v sarajevském procesu: Ivan Kranjčević, Cvijan Stjepanović a Lazar Djukić.³⁰⁾ Dosud byli ve vazbě v bosenské věznici v Zenici, ale zemská vláda v Bosně a Hercegovině žádala, aby v důsledku úspěchů srbských vojsk na konci r. 1914 byli vězňové převezeni jinam. Společné ministerstvo financí ve Vídni rozhodlo, aby tito tři jmenovaní byli převezeni do Terezína a pět dalších odsouzenců do věznice v Möllersdorfu u Vídně.³¹⁾

Podle záznamů ve vězeňské knize terezínské trestnice byli zde I. Kranjčević, C. Stjepanović a L. Djukić uvězněni dne 24. 3. 1915.³²⁾ K osudu Lazara Djukiće se podařilo nalézt nové, dosud neznámé dokumenty, které do značné míry korigují dosavadní stav poznání této tematiky.

Tragický příběh L. Djukiće je spjat s jeho výpovědí v Terezíně v roce 1916 o přípravách k atentátu na císaře Fr. Josefa v r. 1912. V. Dedijer velmi podrobně popsal tehdejší u-

²⁵⁾ Tamtéž, str. 553.

²⁶⁾ V. Dedijer (cit. dílo, str. 437) datoval Čabrinovićovu smrt 23. lednem 1916, zatímco D. Ljubibratić (cit. dílo, str. 231) 20. lednem téhož roku. Oba autoři uvádějí s odvoláním na Werfelův text, že zemřel ve věznici (tj. v trestnici na Malé pevnosti) sám, beze svědků. Správné datum Čabrinovićova skonu udává N. D. Trišić (Sarajevski atentat u svjetlu bibliografskih podataka, str. 9), který jako místo smrti — stejně jako u Principa — uvádí jen Terezín.

²⁷⁾ F. Werfel, cit. dílo, str. 554 — 557.

²⁸⁾ Pokud jde o Werfelovy osudy za I. světové války (narukoval začátkem srpna 1914, na frontu se dostal značně později, až v březnu 1915), zdá se být nejspolehlivější jeho biografie od R. Spechta. (Za upozornění na ni a další informace děkuji doc. dr. L. Václavkovi.) Ani v této knize však není uveden Werfelův pobyt v Terezíně v r. 1915. — Srov.: R. Specht: Franz Werfel. Versuch einer Zeit-spiegelung, Berlín—Vídeň, 1926, str. 42 — 43.

²⁹⁾ VHA, „Terezín, ev. kniha trest. 1915“, poř. č. 344 „Tričko Grabež“.

³⁰⁾ I. Kranjčević: Uspomene jednog učesnika u sarajevskom atentatu, Sarajevo, 1964, str. 125. V. Dedijer (cit. dílo, str. 443) rovněž neudává datum smrti T. Grabeže. N. D. Trišić (cit. dílo, str. 9) a D. Ljubibratić (cit. dílo, str. 231) uvádějí datum Grabežovy smrti správně; posledně jmenovaný autor zdůrazňuje jeho mimořádnou statečnost, s níž vzdoroval hladu a tělesnému utrpení.

³¹⁾ Srov.: V. Dedijer, cit. dílo, str. 436, 444. — V. Dedijer uvádí, že tito vězňové byli do Terezína dopraveni 2. 3. 1915, ale stalo se tak později.

³²⁾ Tamtéž, str. 436. Dále viz: Dějiny Jugoslávie, Praha, 1970, str. 350 — 351.

³³⁾ VHA, „Terezín, ev. kniha trest. 1915“, poř. č. 349 „Lazar Gjukić“ (tato grafická podoba jeho příjmení se objevuje i v dalších dokumentech), poř. č. 602 „Ivo Kranjčević“ a poř. č. 1175 „Cvijan Stjepanović“.

dálosti „bouřlivého roku 1912“, únorové bouře sarajevského studentstva, generální stávkou ve městě a masové protestní akce rolníků v okolí města v tomtéž roce. Tehdy rovněž vyvrcholila vlna individuálního teroru zaměřeného proti vysokým rakousko-uherským hodnostářům v jižní části monarchie; došlo k pokusům o atentáty na chorvatské bány Cuvaje a Skerletze.³³⁾

Mezi sarajevskou středoškolskou mládeží, respektive uvnitř tajného pokrokářského sdružení, jehož členy byli mj. Princip (jenž žil v Bělehradě, ale se Sarajevem byl ve stálém spojení) a Djukić, se začaly konat některé přípravy k uskutečnění atentátu na rakouského císaře. Hlavními iniciátory byli Djulaga Bukovac a Ibrahim Fazlinović. V červnu r. 1912 oba tajně přešli do Bělehradu se zřejmým cílem opatřit si zbraně a získat výcvik ve střelbě. V. Dedijer vylíčil i úlohu L. Djukiće v následujících událostech. Sarajevská organizace se totiž nakonec rozhodla od atentátu upustit a Djukić byl ilegálně vyslán do Bělehradu s cílem překazit přípravy atentátu. Svě poslání však nemohl splnit, i když se mu v Bělehradě podařilo setkat se s G. Principem, jenž tam byl na studiích. Spojení s Bukovcem a Fazlinovićem nenavázal. Mezitím vypukla I. balkánská válka, a ta definitivně přerušila přípravy atentátu. Mnozí Bosenci a Hercegovinci, kteří žili v Srbsku nebo tam v l. 1912 — 1913 ilegálně přešli, se jako dobrovolníci hlásili do armády a řada z nich se zúčastnila bojů v oddílech komitů (nepravidelného srbského vojska). G. Princip nebyl, pro svůj slabý tělesný vzrůst, ke komitům přijat.³⁴⁾

V. Dedijer uvádí, že rakousko-uherské úřady se o spiknutí z r. 1912 dověděly až o 4 roky později, kdy zahájily pátrání na okupovaném srbském území, zejména v Bělehradě. Domnívá se, že Djukićova výpověď v Terezíně se mohla stát jedním ze zdrojů informací o této záležitosti a že vyšetřování bylo brzy zastaveno, protože Bukovac nebyl dopaden a Fazlinović, povoláný r. 1914 do rakousko-uherské armády, zahynul na východní frontě.³⁵⁾

Ve Vojenském historickém archivu v Praze jsou dochovány dvě spisové složky, které obsahují cenný pramenný materiál k této otázce.³⁶⁾

Dne 29. 4. 1916 odeslal tehdejší velitel vojenské trestnice v Terezíně Oberstleutnant H. Miessl dopis vojenskému velitelství v Litoměřicích, v němž oznámil, že Lazar Djukić, odsouzený v sarajevském procesu a nacházející se v trestnici v Terezíně, sdělil, že v r. 1912 byl připravován atentát na císaře. K dopisu přiložil text protokolu, který dal s Djukićem sepsat.³⁷⁾

³³⁾ Srov.: V. Dedijer, cit. dílo, str. 326 — 337.

³⁴⁾ Tamtéž, str. 234.

³⁵⁾ Tamtéž, str. 337, 356, 424. — D. Bukovac sehrál v r. 1914 významnou roli při opatrování zbraní v Srbsku pro G. Principa a jeho společníky.

³⁶⁾ VHA, fond Vojenské velitelství Litoměřice, složka Landwehrgruppe, Präs. 1916, 1917.

³⁷⁾ VHA, tamtéž, čj. terezínské trestnice: Präs. 1159; došlo l. 5. 1916 pod čj. 3668.

Úplný text zápisu o Djukićově výslechu v Terezíně (v českém překladu) zní:

Opis

C. A K. VOJENSKÁ TRESTNICE TEREZÍN

k podání č. 1185

Protokol

sepsaný s trestancem II. kat. Lazarem Djukićem

V ě c (:)

oznámení jmenovaného o připravovaném atentátu

1. Co můžete ke svému oznámení dodat (?)

Když byl spáchán atentát na chorvatského bána — barona Cuvaje, vyvolalo to mezi jihoslovanským studentstvem velký neklid, jehož důsledkem byly demonstrace v Sarajevu a stávka středoškoláků. Cílem demonstrací bylo vyjádřit solidaritu s atentátníky.

Asi šest nebo sedm studentů, a to Djulaga Bulzovac (Bukovac), Hasim Milković, Miloš Pjanić, Ivica Milanković a Ivo Kranjčević, bylo za trest vyloučeno ze školy.

Djulaga Bulzovac (Bukovac), ač moslim, se cítil jako Chorvat pohnut a vyjádřil se před svými kolegy, že také jeden moslim spáchá atentát. Přemluvil svého přítele a kolegu Ibrahima Fazlinoviće, který pak prohlásil, že je připraven spáchat atentát na nějakého vyššího policejního činitele v Sarajevu, vysokého politického úředníka nebo na zemského šéfa.

Nakonec dospěli k názoru, že plánovaný atentát by měl být spáchán na Jeho Maještát (tj. císaře — pozn. M. K.).

V měsíci květnu (nebo počátkem června) oba odešli do Bělehradu, aby tam získali potřebný výcvik.

Mezi námi ostatními studenty se o tomto plánovaném atentátu hovořilo a došli jsme k názoru, že to všechno je neuskutečnitelný nesmysl. Tento názor prosazoval zejména Džermil Drljević, stejně jako Vladi Bilbija a Miloš Pjanić. V tomto smyslu psal a telegrafoval první ze jmenovaných Fazlinovićovi, aby ho přiměl k návratu do Sarajeva. Jako odpověď přišel dopis od Djulagy Bukovace, ve kterém požadoval peníze, a sice 500 až 1000 korun.

Když jsme viděli, že naše písemné pokusy jsou bezvýsledné, byl jsem vyslán do Bělehradu, abych přiměl Fazlinoviće k návratu. V Bělehradě jsem bydlel v hotelu „Vienac“, po Fazlinovićovi ani Bukovacovi jsem však nemohl najít ani stopu.

Když jsem utratil všechny peníze, které jsem si přinesl — asi 40(K), dal mi jeden chorvatský univerzitní student jménem Ujević 15 K, se kterými jsem se vydal do Vranji, protože jsem se dozvěděl od Principa, jenž tehdy studoval v Bělehradě, že by se tam měli zdržovat.

Avšak ve Vranji jsem je nenašel a se zbytkem peněz — 80 h — mi nezbylo, než se vydat pěšky k bosenským hranicím.

Ve Varadišti jsem byl zadržen četníky, protože jsem překročil hranice bez pasu. Když jsem prokázal, že jsem bosenským příslušníkem, byl jsem propuštěn. Ve Višegradu jsem potkal sarajevské známé, kteří mi umožnili návrat do Sarajeva. Asi měsíc po zahájení nového školního roku se Fazlinović vrátil do Sarajeva a nastoupil znovu do 3. přípravné třídy, kterou s úspěchem absolvoval. Po jeho návratu se už o zamýšleném atentátu nemluvalo. Ani já jsem o tom s Fazlinovićem nikdy nemluvil a není mi známo,

že by jiní o této cestě do Srbska hovořili. Djulaga Bukovac zůstal, pokud je mi známo, v Bělehradě.

Dodávám, že údaje o plánovaném atentátu, které jsem sdělil, jsou mi známy jen ze vzájemných rozhovorů mezi studenty. S Fazlinovićem nebo Bukovacem jsem o tom nikdy nemluvil. Byl jsem nejmladší ze studentů a neúčastnil jsem se přímo jejich porad a byl jsem jimi využíván jen jako poslíček.

Osoby, které jsem jmenoval, pocházejí z těchto míst: Djulaga Bulzovac (Bukovac) a Ibrahim Fazlinović z Lubanji v Hercegovině, Vlade Bilbija z Grahova, Miloš Pjanić z Hercegoviny (: místo neznámé), Hasim Milanković a Ivo Kranjčević ze Sarajeva.

2. Chcete ještě něco dodat?

Ne.

Lazar Djukić v. r.

Po přečtení skončeno a podepsáno.

Terezín dne 29. dubna 1916

Hugo Miessl v. r.

Ostatní podpisy nečitelné.

Správnost popisu je potvrzena:

Vojenský návladní c. k. velitele zeměbrany v Litoměřicích³⁸⁾
(kulaté razítko, nečitelný podpis)

Dokument, který jsme zde citovali, potvrdil verzi jugoslávských historiků o plánech na atentát na císaře Fr. Josefa v r. 1912 a rozšířil ji o některé dosud neznámé podrobnosti. L. Djukić se ve své výpovědi mýlil jen v datování studentské stávkové demonstrace v Sarajevu. Ty se konaly v únoru r. 1912, zatímco k pokusu o atentát na chorvatského bána a královského komisaře S. Cuvaje došlo až 8. 6. 1912. (Provedl jej zářeb-
ský student Luka Jukić [s jeho jménem se setkáme i v našem dalším líčení], a to právě pod dojmem sarajevských únorových bouří, jichž se spolu s L. Djukićem aktivně zúčastnil.) Jak jsme viděli, Djukić jeho jméno v protokole neuvedl.³⁹⁾ S tím zřejmě souvisí jeho snaha vyvolat zdání (viz předposlední odstavec protokolu), že sám hrál jen zanedbatelnou roli, že byl pouhým poslíčkem v tajném studentském kroužku (ve skutečnosti, resp. podle výzkumů jugoslávských historiků, patřil k jeho vedoucím členům). Třetí otázka se nabízí sama: Jaké příčiny vedly k tomu, že byl v Terezíně vyslý-
chán a sdělil právě informace o chystaném atentátu v r. 1912? O odpověď se pokusíme, byť jen hypoteticky, v závěru této kapitoly.

Citovaný protokol zřejmě vyvolal na vojenském velitelství v Litoměřicích značný rozruch a úřední mašinérie se dala do pohybu. Djukićova výpověď při výslechu 29. 4. 1916 byla dne 8. května téhož roku odeslána šéfovi zemské vlády v Bosně a Hercegovině. V průvodním dopise požaduje vojenské velitelství v Litoměřicích sdělení, zda bude třeba L. Djukiće přemístit do Bosny. Opis protokolu byl současně odeslán oběma odděleními Společného ministerstva financí ve Vídni, do jejichž kompetence patřila správa Bosny a Hercegoviny, a ministerstvu války.⁴⁰⁾ Odpověď však přišla z Bělehradu, okupovaného rakousko-uherskou armádou. Byl to telegram tamního zpravodajského oddělení, datovaný 28. 5. 1916. Požaduje se v něm nový výslech L. Djukiće, informace o tom, s kým byl ve spojení, a bělehradská adresa D. Bukovace a I. Fazlinoviće z kvě-

³⁸⁾ Tamtéž, složka Präs. 1916.

³⁹⁾ K problematice studentských bouří v Sarajevu v r. 1912, Jukićova atentátu na Cuvaje a o úloze L. Djukiće srov. zejm.: V. Dedijer, cit. dílo, str. 322–326.

⁴⁰⁾ VHA, fond Vojenské velitelství v Litoměřicích, Präs. 1916, čj. 3668.

na až června 1912. Nechybí ani žádost o sdělení, zda Ujević věděl o plánovaném atentátu.⁴¹⁾

A tak se dne 1. června 1916 konal v Malé pevnosti nový výslech L. Djukiće, k němuž se z Litoměřic dostavil zástupce zeměbraneckého vojenského prokurátora Oberleutnant dr. Romuald Štefka a zapisovatel Fähnrich dr. R. Schling. Jako tlumočnick byl povolán zdejší „c. k. štábní dozorce“ J. Fempel. Z obsáhlého vyšetřovacího spisu se dovídáme, že vyšetřovatel se nejdříve informoval u dozorčího personálu trestnice o chování L. Djukiće. Podle výpovědi dozorců byl v posledních 14 dnech vězeň zřejmě duševně zhrouten. Byla vyžádána lékařská zpráva, kterou podal úřední lékař MUDr. F. Ganz. Sdělil, že vězeň trpí „bezvýznamným očním onemocněním“, že nemá horečku a je plně při smyslech. Lékaři prý sdělil, že v posledních 14 dnech trpěl psychickou depresí a skleslostí z internace, jinak že se však cítí duševně zdravý a bude rozumět všemu, nač bude tázán. Zápis z výslechu L. Djukiće z 1. června začíná vězňovým vyprávěním o vlastním životě a studiích až po odsouzení při sarajevském procesu. Djukić trval na své výpovědi z 29. 4. 1916. Zdůraznil několikrát, že touto výpovědí nechtěl nikoho přivést do neštěstí a opakoval, že o přípravách na atentát na císaře r. 1912 věděl pouze z doslechu. Na otázku, proč o této záležitosti začal hovořit až nyní, odpověděl, že na tuto záležitost nebyl při vyšetřování v Sarajevu r. 1914 dotazován. Při výslechu 29. 4. uvedl jména svých spolužáků a přátel jen proto, že se společně s nimi účastnil demonstrací v Sarajevu r. 1912. Popřel, že by kdy hovořil o atentátu s Hasanem Miljkovićem, Ivicom Milankovićem nebo Ivanem Kranjčevićem, a prohlásil, že neví, zda jmenovaní o plánovaném atentátu věděli. Jejich jména uvedl 29. dubna jen „na okraj“, protože se zúčastnili studentských demonstrací. Opakoval, že Drljević, Bilbija a Pjanić byli sice do plánu na atentát zasvěceni, že se však postavili proti němu. Dále opakoval v podstatě znova to, co řekl 29. dubna, s některými podrobnostmi o svém setkání s Principem v Bělehradě r. 1912, a připustil, že se s ním znal z předchozí doby. Princip prý mu řekl, že Fazlinović a Bukovac již nejsou v Bělehradě. O přípravě na provedení vlastního atentátu na císaře uvedl, že snad k němu mělo dojít ve Vídni a že nic dalšího neví.

Dále byl „důrazně vyslechnut“ a vyšetřovatel poukazoval na rozpory v jeho výpovědích. Ani tento výslech nevedl k žádnému novému přiznání L. Djukiće. Vězeň dokonce odmítl o věci dále hovořit a na další otázky odpovídal záporně nebo vyhýbavě.

Jak uvidíme dále, je důležité podrobněji se zmínit o tom, co Djukić vypověděl o I. Kranjčevićovi, který byl v té době jeho spoluvězněm, byť od něho odděleným přísnou samovazbou:

„Ivo Kranjčević byl společně se mnou odsouzen za atentát v Sarajevu (v roce 1914) k deseti letům žaláře (nachází se zde). Neví nic o atentátu chystaném v r. 1912; jeho jméno jsem uvedl spolu se jmény jiných, kteří byli v roce 1912 vyloučeni ze sarajevských škol za politické demonstrace.“

Poté byl Djukićův výslech přerušen pro vězňovu naprostou vyčerpanost a pokračovalo se v něm 2. června. Djukić byl znova dotazován na plány atentátu na císaře. Připustil, že o Bukovacově a Fazlinovićově cestě do Bělehradu se dověděl od V. Bilbiji, jemuž byl adresován dopis z Bělehradu se žádostí o peníze (reakce na telegram, aby se Fazlinović a Bukovac vrátili — viz protokol z 29. 4.). Poté byl Djukić zřejmě znova dotazován na Kranjčeviče, protože v závěru protokolu z 2. 6. se praví: „Kranjčević znal Bukovace a Fazlinovíce; zda se Princip znal s posledně jmenovaným (tj. s Fazlinovićem — pozn. M. K.), neví.“

⁴¹⁾ Tamtéž, čj. 4469 (podací číslo telegramu 3424). — Tin Ujević, o němž se Djukić zmínil 29. 4., byl ovšem v té době již ve Francii nebo jiné dohodové zemi a byl tudíž pro rakousko-uherské úřady nedosažitelný. Byl to chorvatský básník a vášnivý bojovník proti habsburské porobě, který v r. 1912 žil v Bělehradě. — Srov.: V. Dedijer, cit. dílo, str. 218, 320, 324.

Posléze byl k samostatnému výsledku předvolán Ivan Kranjčević. Uvedl, že byl odsouzen k 10 letům těžkého žaláře, protože věděl o připravovaném atentátu na arcivévodu Fr. Ferdinanda v Sarajevu r. 1914 a neoznámil to. Ve své výpovědi připustil, že propagoval — stejně jako Djukić (s nímž prý seděl ve stejné lavici ve 3. tř. gymnázia) a ostatní studenti — odtržení Bosny od Rakouska a její připojení k Srbsku. Proto se jim prý říkalo „nacionalisté“. Dále řekl doslova:

„Djukić byl blízkým Principovým přítelem. Víím, že Princip byl v Bělehradě ve spojení s vysokými srbskými důstojníky; častěji zajížděl do Sarajeva a při těchto příležitostech jsem ho vždy viděl v Djukićově, Bukovacově a Pjanićově společnosti.“

Kranjčević dále vypověděl, že někdy v pozdním létě r. 1912 mu Djukić vyprávěl o své cestě do Bělehradu; ovšem jen o tom, že musel žebrať, protože mu došly peníze, a že byl při ilegálním návratu do Bosny na hranicích zadržen a po příchodu do školy potrestán napomenutím. Kranjčević popřel, že by byl v r. 1912 cokoli věděl o přípravách atentátu na císaře.

Ani nový výslech L. Djukiće ze 4. června nepřinesl mnoho nového. Vězeň přiznal členství v pokrokářském hnutí („patřil jsem k pokrokářské straně Napredňak“, řekl doslova). Uvedl, že v Bělehradě se v r. 1912 ubytoval v hostinci „Žiremi vienac“ (v protokole zkomoleno, stejně jako v zápise z 29. 4., správně má znít „Zeleni venac“, tj. „Zelený věnec“), kde se scházivalo více studentů z Bosny a kde se také setkal s Principem. Přiznal, že s Principem hovořil před atentátem na Fr. Ferdinanda v Sarajevu. Prohlásil, že neví, zda Princip věděl o „komplotu“ z r. 1912.

Týž den, tj. 4. června, pokračoval také výslech I. Kranjčeviče. Podle protokolu vypověděl:

„Djukić se také stýkal s atentátníkem na bána Cuvaje — Lukou Jukićem, který by se měl nyní nacházet v trestnici v Mitrovici. Djukić byl s Jukićem a Bukovacem důvěrně spřátelen, takže je možné, že Jukić věděl o atentátu, jenž byl v r. 1912 plánován proti Jeho Majestátu.“

Na důkaz svého tvrzení prohlásil Kranjčević, že asi měsíc před Jukićovým pokusem o atentát na Cuvaje (tj. asi v květnu 1912) se mu Djukić svěřil, že si s L. Jukićem vzájemně vyměnili klobouky. Pak uvedl doslova: „Z toho jsem usoudil, že Djukić věděl o atentátu, připravovaném proti bánu Cuvajovi; dokonce jsem se ho na to výslovně zeptal, ale neodpověděl mi.“

Krátce nato byl předvolán Djukić a byla mu předložena Kranjčevićova poslední výpověď. Djukić označil vše, co Kranjčević řekl, za nepravdivé. Následovala jejich vzájemná konfrontace, při níž ovšem oba trvali na svých výpovědích.

Záznam o výslechu L. Djukiće z 2. 6. 1916 obsahuje i zajímavou informaci o G. Principovi. Ve zvláštním odstavci textu se uvádí, že vyšetřující orgány měly v úmyslu vyslechnout jako svědka Principa. Avšak v protokolu je zapsáno, že „... podle sdělení dozorčího personálu vojenské trestnice nachází se Princip v c. k. posádkové nemocnici v Terezíně s těžkým onemocněním plic. Zanedlouho se podrobí operaci (vynětí tuberkulózního kloubu jedné z horních končetin).“⁴²⁾

Dne 7. června 1916 odeslal velitel zeměbrancecké skupiny při vojenském velitelství v Litoměřicích protokoly z výslechů s L. Djukićem a I. Kranjčevičem zpravodajskému oddělení rakousko-uherské armády v Bělehradě.⁴³⁾

⁴²⁾ VHA, fond Vojenské velitelství Litoměřice, „Landwehrgruppe“, Präs. 1916, č. 3668. — Protokoly z výslechů L. Djukiće a I. Kranjčeviče z 1.—4. 6. 1916 jsou vyhotoveny v nečíslovaných strojepisných opisech, které nesou dataci 5. 6. 1916 a jsou přiloženy k opisu Djukićovy výpovědi z 29. 4. 1916. Zápis z výslechu z každého dne tvoří samostatný pasus, ukončený razítkem: „Militäranwalt des k. k. Landwehrkommandanten in Leitmeritz.“ Opis závěrečného protokolu ze 4. 6. 1916 je vlastnoručně podepsán npor. dr. R. Štefkou. Autentičnost tohoto pramene je nepochybná.

⁴³⁾ Tamtéž, č. 4469.

Z nově objevených dokumentů můžeme učinit tyto závěry:

1. Výpověď L. Djukiće, přednesená v Terezíně 29. 4. 1916, a protokoly z jeho dalších výslechů se staly pro rakousko-uherské úřady primární a základní informací o plánovaném atentátu na císaře, který měli v r. 1912 provést jihoslovanští studenti. Na základě této zprávy se pokusily, ovšem marně, dopadnout zejména D. Bukovace a T. Ujeviče. Uvádí-li V. Dedijer, že se rakouským okupačním orgánům podařilo v r. 1916 vypátrat někdejší Bukovacův bělehradský byt a najít tam některé písemnosti, pak je téměř nepochybné, že právě terezínské vyšetřování L. Djukiće se stalo podnětem k této akci. Rozhodující informace o osobách, které měly co činit s revolučními kroužky jihoslované mládeže, však Djukić zatajil.

2. Lze považovat za odůvodněnou domněnku, podle níž Djukić pravděpodobně vyprávěl některému ze strážných o chystaném atentátu na císaře, byl denuncován a na základě tohoto udání podroben sérii výslechů, které jsme zde citovali nebo parafrázovali. Je však možné, že psychologickým motivem nemusela být snaha vzbudit zdání vlastní důležitosti, ale že příčiny mohly spočívat jinde. Je pravděpodobné, že roční pobyt v terezínské samovazbě, v těžších podmínkách než v Zenici, podlomil Djukićovo fyzické zdraví i nervovou odolnost. Ve stressové situaci děle nevydržel mlčet o svém tajemství, do něhož byla kromě něho zasvěcena jen malá skupina jeho vrstevníků, z nichž někteří již nežili. Z autentického znění Djukićových výpovědí při výsleších v Terezíně cítíme, jak se snažil mobilizovat všechny síly k tomu, aby udržel rozsah své výpovědi v minimálních hranicích. Ale i tak se v něm patrně začaly ozývat výčitky svědomí a dostavily se pocity deprese, jak se o nich hovoří v protokolu z 1. června. Skrytá duševní trýzeň později přešla — za nezměněných podmínek věznění a bez včasné lékařské pomoci — v duševní chorobu.

3. Ivan Kranjčević však ve svých pamětech, vydaných po II. světové válce, hluboce zkruslil průběh vyšetřování v Terezíně v červnu r. 1916 a tím dezinformoval jugoslávské historiky, kteří neměli k těmto událostem k dispozici jiné prameny. Vylíčil Djukiće v takovém světle, jako by byl již v červnu 1916 stížen duševní chorobou, jako by i jeho, Kranjčeviće, zapletl do smyšleného spiknutí v r. 1912 a po vzájemné konfrontaci své tvrzení opět odvolal. Ve 2. vydání své vzpomínkové knihy zapakoval svůj nespravedlivý soud o Djukićovi. Obsah svých vlastních výpovědí zcela překroutil a zatajil všechno, co řekl o Principovi a vztahu mezi Djukićem a Jukićem. Zcela nepravdivá je Kranjčevićova verze o tom, jak probíhala jeho konfrontace s Djukićem v Terezíně 4. 6. 1916.⁴⁴⁾ Od tohoto dne se už oba vězňové sotva mohli považovat za přátele, jimiž v minulosti, jak dosvědčuje jugoslávská historiografie, byli. To byl ovšem také jediný výsledek, jehož rakouské úřady dosáhly.

4. Jak potvrzují úřední prameny, L. Djukiće skutečně stihla duševní choroba. Domníváme se však, že jeho úplné duševní zhroucení v prostředí hladu, zimy a osamocení nebylo příčinou, ale následkem osudných událostí v dubnu a červnu 1916.⁴⁵⁾ Podle úředních záznamů ve vězeňské knize Malé pevnosti byl L. Djukić (na základě rozhodnutí velitele trestnice č. 364/17) dne 6. února 1917 převezen do posádkové nemocnice č. 11 v Praze a posléze (datum není uvedeno) do ústavu pro duševně choré v Praze, kde 19. 3. 1917 zemřel.⁴⁶⁾ Jeho hrob se nikdy nenašel.⁴⁷⁾

5. Veškeré pátrání rakousko-uherských úřadů po Jihoslovanech, kteří v r. 1912

⁴⁴⁾ Srov.: I. Kranjčević: Uspomene jednog učesnika ..., str. 128 — 129, 130.

⁴⁵⁾ V jedné věci budeme věřit I. Kranjčevićovi více než úřednímu lékaři, a to pokud jde o Djukićův zubožený vzhled a těžce nemocné pravé oko, které bylo jednou velkou ranou. — Srov.: I. Kranjčević, cit. dílo, str. 129.

⁴⁶⁾ VHA, „Terezín, ev. kniha trest. 1915“, poř. č. 349 „Lazar Djukić“, rubrika „Bemerkung“. Srov. též V. Dedijer, cit. dílo, str. 444.

⁴⁷⁾ V. Dedijer, tamtéž. — Podle N. D. Trišiče (cit. dílo, str. 10) byl Djukić pohřben na Olšanských hřbitovech.

připravovali atentát na císaře, skončilo fiaskem. Dne 16. 4. 1917, tedy již po Djukičově smrti, podává vojenské velitelství v Litoměřicích konečnou negativní zprávu veliteli rakousko-uherské armády v Bosně a Hercegovině.⁴⁸⁾

Ve Vojenském historickém archivu v Praze jsou uloženy dokumenty, které dokreslují a upřesňují, jak došlo k převozu dosud žijících Djukičových spoluvězňů I. Kranjčeviče a C. Stjepanoviče z Terezína.⁴⁹⁾ Unikátní cenu mají informace o G. Principovi, jež jsou v těchto spisech uloženy.⁵⁰⁾

Tajným dopisem č. 175 z 25. 9. 1917 ohlásilo velitelství vojenské trestnice v Terezíně vojenskému velitelství v Litoměřicích, že 27. 9. 1917 ve 4 hod. 48 min. odjedou „trestanci“ Ivo Kranjčevič a Cvijan Stjepanovič do Möllersdorfu (věznice nedaleko Vídně), kde mají být předáni do kompetence vídeňského vojenského velitelství. V dopise se dále uvádí, že „... podle sdělení posádkové nemocnice č. 13 (v Terezíně) je trestanec Gavrilo Princip toho času schopen transportu a byla by tu možnost jeho převoz vyřídít během několika týdnů.“ V průvodním dopise se říká, že toto hlášení je současně odesíláno ministerstvu války ve Vídni. V dalším, nedatovaném dopise, odeslaném pravděpodobně 27. nebo 28. 9., ohlásila terezínská trestnice, že I. Kranjčevič a C. Stjepanovič již do Möllersdorfu odjeli. V témže dopise se konstatuje, že G. Princip je v současné době transportu neschopen.⁵¹⁾ A skutečně, k jeho odvozu z Terezína již — zřejmě na zákrok ošetřujících lékařů — nedošlo.

Möllersdorf se stal pro C. Stjepanoviče a I. Kranjčeviče přestupní stanicí pro převoz do bosenské věznice v Zenici, kam byli dopraveni i další tři jihoslovanskí vězňové, odsouzení v r. 1914 v Sarajevu. (Byli to Cvetko Popović a Vaso Čubrilovič, kteří byli dosud vězněni v Möllersdorfu, a Branko Zagorac, jenž byl v letech 1915 — 1917 ve věznicích Bory u Plzně.) Všichni tito vězňové se v Zenici dočkali pádu monarchie a osvobození.⁵²⁾

V Terezíně zůstal jen Gavrilo Princip, který zde vzdoroval smrti až do konce dubna 1918.

Principovu věznění v Terezíně a jeho tragickému konci věnovala velkou pozornost jugoslávská historická i memoárová literatura i některé vzpomínkové edice, které vyšly v období mezi oběma světovými válkami v Československu. Neutuchající byl i zájem některých autorů slovesných děl a žurnalistů. Lze říci, že zejména v pracích D. Ljubibratiće a V. Dedijera jsou okolnosti Principova věznění a smrti v Terezíně vyličený v zásadě správně. Věrohodné jsou údaje o morální podpoře a zprostředkování zpráv ze strany českých politických vězňů na Malé pevnosti i o pomoci a sympatiích, které Principovi projevovali někteří strážníci ve vojenské nemocnici v Terezíně, kam byl vězeň dopraven v dubnu r. 1916.⁵³⁾

Jugoslávští historikové vytěžili téměř beze zbytku publikovaný primární pramen, vztahující se k Principovu pobytu v Terezíně v první polovině r. 1916. Je jím text ste-

⁴⁸⁾ VHA, fond Vojenské velitelství Litoměřice, „Landwehrgruppe“, Präs. 1917, č. 3820/17.

⁴⁹⁾ O politických důvodech, jež vedly k převozu dosud žijících jihoslovanských vězňů, odsouzených v Sarajevu r. 1914, zpět do Bosny viz zejm.: V. Dedijer, cit. dílo, str. 444 — 445.

⁵⁰⁾ VHA, fond Vojenské velitelství v Litoměřicích, M. A. [Militär-Abteilung], 1917, č. 8 — 10/3.

⁵¹⁾ Tamtéž, č. 97 948. — Litoměřické velitelství však neobdrželo z Vídně příslušné směrnice a celá akce zřejmě probíhala v krátké časové lhůtě, a to přímo po línii Vídeň — Terezín. Ještě 13. 10. 1917 sděluje litoměřické velitelství do Terezína, že požádal ministerstvo války ve Vídni o opis výnosu jeho 4. odd. č. W. E. — 9181 ze 13. 9. 1917, který se týkal převozu jihoslovanských vězňů. — Srov. též: V. Dedijer, cit. dílo, str. 445.

⁵²⁾ Srov. též: I. Kranjčevič, cit. dílo, str. 131 ad.

⁵³⁾ Srov. zejména: D. Ljubibratić: Mlada Bosna i sarajevski atentat, str. 227 — 246; V. Dedijer: Sarajevo 1914, str. 438 — 448; J. Laube: Z terezínských vzpomínek. — Domov za války, Praha 1931, díl V (1918), str. 369 — 373; I. Kranjčevič: Uspomene jednog učesnika ..., str. 120 — 125.

nografických záznamů z rozhovorů s G. Principem, který v r. 1927 otiskl profesor psychiatrie vídeňské univerzity MUDr. Martin Pappenheim.⁵⁴⁾

Z předmluvy k této edici se dozvídáme, že dr. Pappenheim po svém povolání do rakousko-uherské armády studoval případy šoku vzniklého u raněných vojáků, hospitalizovaných ve vojenských nemocnicích. Měl rovněž možnost studovat nervové a psychické poruchy, se kterými se setkal ve vojenských nemocnicích a věznicích. Od října r. 1915 do června r. 1916 sloužil v Terezíně (s největší pravděpodobností byl přidělen do zdejší vojenské nemocnice). Obdržel povolení k návštěvám G. Principa a podařilo se mu získat si jeho důvěru. Své rozhovory, které vedl s Principem bez dozoru v německé řeči, stenografoval. (Zaznamenával si rovněž znění svých otázek, jež Principovi pokládal, i výsledky pozorování.) Čtyři Pappenheimovy rozmluvy s vězněm se uskutečnily 19. února (tehdy byl Princip ještě v cele na Malé pevnosti), 12. a 18. května a 5. června 1916, kdy Princip byl již umístěn ve vězeňském oddělení posádkové nemocnice.⁵⁵⁾

Prameny z fondů Vojenského historického archivu v Praze umožňují blíže objasnit okolnosti, za nichž byl G. Princip začátkem dubna 1916 přemístěn do terezínské posádkové nemocnice. Budeme je konfrontovat s Pappenheimovými záznamy.

Vídeňský psychiatr si již 19. února 1916, při své první rozmluvě s vězněm [v Malé pevnosti] zaznamenal, že Princip měl tuberkulózní rány na prsou a na ruce.⁵⁶⁾

V březnu 1916 onemocnění již zřejmě přešlo do kritického stadia. Dne 25. března 1916 požádala správa vojenské trestnice v Terezíně vojenské velitelství v Litoměřicích o souhlas k předání G. Principa do posádkové nemocnice v Terezíně.⁵⁷⁾ Nepochybně na základě této žádosti byl na vojenském oddělení litoměřického velitelství vypracován návrh, jenž měl být předložen šefovi velitelství. Konečné znění příslušné směrnice se v archivu nedochovalo, lze však soudit, že se patrně příliš nelišilo od zmíněného návrhu. Hlavním obsahem tohoto dokumentu je zásadní souhlas s převedením G. Principa do posádkové nemocnice č. 13 v Terezíně a s jeho hospitalizací. Jako důvod se uvádí operace loketního kloubu (napadeného TBC). Velitel nemocnice měl však do Litoměřic okamžitě hlásit provedení operace a oznámit, kdy bude možno Principa vrátit zpět do trestnice.⁵⁸⁾

Další dokumenty, jež by se mohly týkat Principova převedení do nemocnice, nejsou zachovány a vězeňská kniha Malé pevnosti datum, kdy se tak stalo, neuvádí.⁵⁹⁾

Dr. Pappenheim si při svém prvním rozhovoru s Principem v nemocnici [12. 5. 1916] zaznamenal, že vězeň tam byl umístěn od 7. dubna.⁶⁰⁾ Avšak v Principově úmrtním listě, vystaveném posádkovou nemocnicí 28. 4. 1918, je zapsáno, že byl do nemocnice předán 4. 4. 1916.⁶¹⁾ Tento údaj považujeme za nejvěrohodnější.

Nyní vyvstává otázka, zda byl G. Princip v nemocnici hospitalizován od 4. 4. 1916 nepřetržitě, nebo zda byl čas od času převážen zpět do trestnice na Malé pevnosti. Tuto otázku si položili jugoslávští historikové. V. Dedijer (na rozdíl od D. Ljubibratiće) ak-

⁵⁴⁾ V r. 1926 dešifroval prof. Pappenheim své stenogramy a v německé verzi je r. 1927 zaslal úředníku ministerstva zahraničí USA H. F. Armstrongovi. Ten v témže roce uveřejnil jejich pečlivě provedenou kritickou edici v anglickém překladu a doprovodil Pappenheimův text předmluvou a doslovením ve stylu tehdejších polemik o „vině za světovou válku“ („Kriegsschuldfrage“): „Confessions of the Assasion Whose Dead Led to the World War. By H. F. Armstrong.“

Dr. Pappenheim's Conversations with Princip. Lighton the War guilt Controversy. — Current History (New-York), roč. XXVI, 1927, č. 5, str. 699 — 707.

⁵⁵⁾ Tamtéž, zejména srov. str. 699, 703.

⁵⁶⁾ Tamtéž, str. 703.

⁵⁷⁾ VHA, fond Vojenské velitelství v Litoměřicích, M. A. 1916, slož. 8 — 10, č. 757.

⁵⁸⁾ Tamtéž, č. 21 017.

⁵⁹⁾ VHA, „Terezín, ev. kniha 1915“, poř. č. 995 „Gavrilo Princip“.

⁶⁰⁾ Current History XXVI, 1927, č. 5, str. 703.

⁶¹⁾ „Fusszetel [Leichenschein] — Princip Gavrilo“, fotokopie, fotoarchiv Památníku Terezín, č. 3424.

ceptoval tvrzení, jež se objevilo v Kranjčevičových pamětech, že Princip byl po určité době (patrně v létě r. 1916) vrácen do trestnice a na podzim opět převezen do nemocnice; v jeho cele pak v říjnu 1916 zemřel T. Grabež. Principova nová hospitalizace v nemocnici prý souvisela se změnou v osobě velitele trestnice, s níž nastal určitý obrat k lepšímu.⁶²⁾

Domníváme se však, že G. Princip nebyl převážen zpět do pevnosti a zůstal v nemocnici trvale až do své smrti 28. 4. 1918. Toto své tvrzení opíráme především — pokud jde o období od 4. 4. do 5. 6. 1916 — o úvahu, že v této době, ohraničené rozmluvami s dr. Pappenheimem, Princip rozhodně do pevnosti vrácen nebyl. (Kdyby se tak bylo stalo, byl jen na krátkou dobu, nepochybně by se o tom lékař dověděl.) Nejdůležitějším momentem je však to, že litoměřické velitelství povolilo na přelomu března a dubna 1916 Principovu hospitalizaci v terezínské posádkové nemocnici vzhledem k proponované operaci loketního kloubu, těžce postiženého TBC. Je pravda, že přitom předpokládalo, že vězeň bude po určité době (jako tomu bylo příkladně u Čabrinoviče) vrácen zpět do trestnice (srov. str. 16 této práce). Avšak začátkem června 1916 ještě operace provedena nebyla, jak o tom hovoří zvláštní pasus, zařazený do protokolu výslechu L. Djukiče z 2. 6. 1916 (viz str. 13 této stati). Jestliže podle tohoto záznamu nemohl být Princip předvolán do Malé pevnosti ani k výslechu, pak by bylo nelogické se domnívat, že by tam byl převezen na delší dobu. Kromě toho máme k dispozici Pappenheimův záznam z poslední rozmluvy s Principem, pořázený v nemocnici 5. 6. 1916. Vyplývá z něho, že lékaři již tehdy uvažovali o amputaci celé ruky, ovšem za předpokladu, že nadřízené úřady budou s takovým opatřením souhlasit.⁶³⁾ Domníváme se, že Princip po 5. červnu 1916 již nikdy do Malé pevnosti nepříšel, a jako důkaz k tomuto tvrzení uvádíme nově objevený dokument z proveniencie terezínské posádkové nemocnice, jediný, který se ve Vojenském historickém archivu v Praze dochoval. Tímto unikátním pramenem je žádost velitele nemocnice MUDr. E. Mazela z 21. 10. 1917, adresovaná vojenskému velitelství v Litoměřicích, o povolení amputovat G. Principovi levou ruku vysoko nad loktem. Uvádí se v ní, že v dubnu r. 1917 provedl vrchní lékař MUDr. Dux resekci levého loketního kloubu, napadeného TBC, že však tuberkulózní proces se nejen nezastavil, ale dále rapidně pokročil a odnětí celé končetiny je nevyhnutelné. Princip údajně již mnohem dříve dal k této amputaci souhlas.⁶⁴⁾ K amputaci Principovy levé ruky skutečně došlo, a to po 21. říjnu 1917.⁶⁵⁾

Kromě MUDr. Duxe, jehož jméno bylo dosud zcela neznámé, bývají v souvislosti s ošetřováním G. Principa v nemocnici dále uváděni tito lékaři: MUDr. Špatný, MUDr. Anton Marsch, velitel nemocnice MUDr. Eduard Mazel (jeho jméno bývá komoleno na „Mosel“⁶⁶⁾) a tehdejší medik, později lékař, MUDr. Ota Egert, který rovněž v letech I. světové války sloužil v terezínské vojenské nemocnici.⁶⁷⁾

Jugoslávští historikové čerpali zejména z publikovaného svědectví MUDr. A. Marsche, který ošetřoval Principa v terezínské nemocnici po několik týdnů v létě (pravděpodobně na přelomu června a července) r. 1916.⁶⁸⁾ Není sporu o tom, že jde o cennou

⁶²⁾ Viz: I. Kranjčević, cit. dílo, str. 119, 125 ad.; V. Dedijer, cit. dílo, str. 442 — 443; D. Ljubibratić, cit. dílo, str. 231 — 235.

⁶³⁾ Current History, XXVI, 1927, č. 5, str. 708.

⁶⁴⁾ VHA, fond Vojenské velitelství v Litoměřicích, M. A. 1917, slož. 8—10/3—3, č. 10 686. — Velmi důležitý je i poslední odstavec dokumentu, v němž se MUDr. Mazel zmiňuje o žádosti zemské vlády v Bosně a Hercegovině, aby Princip byl převezen do trestnice v Zenici. (Tato snaha souvisela — stejně jako v případě převozu dalších jihoslovanských vězňů do Bosny — s politickým kursem monarchie, nastoupeným po smrti císaře Fr. Josefa.)

⁶⁵⁾ Potvrdila to i exhumace v červnu r. 1920. — Srov. V. Dedijer, cit. dílo, str. 443.

⁶⁶⁾ Viz tamtéž, str. 446, 448 aj.

⁶⁷⁾ J. Horský: Odkud střelil Princip (svědectví dr. Egerta), Obrana lidu (Praha), r. XXIV, č. 302 (24. 7. 1965), str. 9.

⁶⁸⁾ Dr. A. Marsch: Princip in Theresienstadt. — Die Zeit (Praha), r. III, č. 151 (29. 6. 1937), str. 3.

vzpomínku (zejména pokud jde o vylíčení vzhledu smrtelně nemocného Principa a statečnosti, s ním vzdoroval hrozným útrapám). Je v ní však několik nepřesností; nejzávažnější z nich spočívá v tom, že autor líčí, že Principův pravý loketní kloub byl již tak zničen tuberkulózou, že obě části ruky musely prý být k sobě připevněny stříbrným drátem. Avšak podle dokumentu, který jsme uvedli, tuberkulózní proces postihl nejhůře levou ruku a resekcce loketního kloubu byla provedena až v dubnu 1917, kdy dr. Marsch již v Terezíně dávno nebyl. Kromě toho autor článku tvrdí, že Principovi ruka vůbec nebyla amputována, a pozastavuje se nad tím, že prý příslušné vojenské úřady k tomu nedaly souhlas. Přitom, jak jsme již uvedli, dr. Marsch strávil v Terezíně jen velmi krátkou dobu v létě r. 1916.

Nejzávažnějším, ale bohužel nejméně známým svědectvím je vzpomínka MUDr. Jana Levita z Prahy. V jugoslávské literatuře zakotvila legenda o jeho osobě v souvislosti se záhadnými údaji v Kranjčevičových pamětech. Tam je totiž zachyceno zřejmě vymyšlené vyprávění, jež se rozšířilo mezi vězni Malé pevnosti. Figuruje zde záhadná postava židovského lékaře, který pomáhal Principovi, nosil mu jídlo apod. Byl prý vězněn za to, že při odvozech vydával falešná potvrzení o nemoci a tím pomáhal českým vojákům vyhnout se frontě. Nakonec prý v Terezíně spáchal sebevraždu.⁶⁹⁾ V. Dedijer spojil tyto Kranjčevičovy informace se jménem lékaře „Lewita“, na něž narazil ve vzpomínkovém článku MUDr. Špatného z r. 1919.⁷⁰⁾

V roce 1928 publikoval svou vzpomínku doc. MUDr. Jan Levit a její text je neobyčejně cenným a výstižným pramenem, který dotvrzuje, že Gavriilo Princip byl od července r. 1916 trvale hospitalizován v terezínské posádkové nemocnici, kde se mu snažili někteří lékaři, především MUDr. Levit sám, ze všech sil pomáhat.

V úvodu svého vzpomínkového článku píše dr. Levit, že do terezínské posádkové nemocnice nastoupil v červenci r. 1916 a líčí dojmy, jež v něm příchod do Terezína vyvolal (byly vesměs skličující). Nemocnice, do níž byl přidělen, byla mnohem hůře vybavena než předchozí Levitova působiště. Autor článku se velmi pochvalně zmiňuje o tehdejších velitelích terezínské nemocnice MUDr. E. Mazelovi, o němž tvrdí, že postupoval vždy v souladu se svým lékařským svědomím a často narážel na odpor nadřízených úřadů.

Nejdůležitější část vzpomínkového článku tvoří vyprávění o Gavrilovi Principovi. MUDr. Levit zde píše:

„Během celé doby svojí činnosti v Terezíně ošetřoval jsem vlasteneckého Srba Principa, jenž podnikl atentát na arcivévodu Ferdinanda d'Este. Obýval sám celou nemocnici posádkové, nacházející se v průjezdě, spojujícím první dvůr s druhým, po levé straně. Cela sousedila s naším operačním sálem, aniž s ním ovšem byla ve spojení.

Princip byl urostlý, hezký jinoch. Následkem nehygienických poměrů v terezínské pevnosti onemocněl tuberkulózou; několikrátě jsem jej operoval. Byl hlídán strážci ze všech stran, měl pro sebe k obsluze určeného jednoho vojína. Dokud mohl chodit, býval za doprovodu čtyř vojáků, opatřených puškami s nasazenými bodáky, a za dozoru profouse (tj. vězeňského dozorce — pozn. M. K.) veden k nám na převazy. Princip trpěl tuberkulózou krčních žláz a kostižerem levého kloubu loketního. V posledních měsících přidružil se také tuberkulózní zánět obratlů, nastalo ochrnutí končetin, utvoření se sběhlých hlíz atd. **Amputoval jsem mu levou horní končetinu** (podírl M. K.).

Radostí jiskřily jeho oči, když jsem s ním mluvil v jeho mateřštině. Bavili jsme se při každém převazu a mám dojem, že Princip cítil se u nás velice spokojen. Za to jsme byli udáváni a jen Mazelově zlatému srdci a vzácnému taktu děkujeme (za to), že tyto známky opravdové lidskosti nebyly nahoře vykládány jinak.

⁶⁹⁾ Srov.: I. Kranjčević, cit. dílo, str. 118. Dále srov.: D. Ljubibratić, cit. dílo, str. 232.

⁷⁰⁾ Viz: V. Dedijer: cit. dílo, str. 446, 608 (odkaz č. XVI/42).

Bylo již o Principovi psáno, že byl mořen hladem atd., což vše jest nepravda (tu dr. Levit míní ovšem jen Principův pobyt v nemocnici — pozn. M. K.). Princip, jako těžce nemocný, dostával II. dietu, tehdy nejlepší; v nejhorsích dobách nouze šunku, víno, housky atd. atd. Neskrblil nikdy projevy díky a uznání. Naučil se ve vězení zcela správně česky.

Duševní muka prodělával jistě ohromná. Pamatuji se, že jednou v noci provedl pokus sebevraždy oběšením. Měl jsem tehdá právě noční službu. Když jsem přiběhl k němu, tu pravil, máje oči plné slz: „Kdybych byl věděl, že máte službu vy, nikdy bych to byl neučinil, budete mít opletačky. Můj život působí mi strašlivá muka, ale byl jsem povinen svému národu službu tu vykonat. (...)“

Konečně — trápen velikými bolestmi — Princip zemřel (...)“⁷¹⁾

Je možno vyslovit domněnku, že v červenci r. 1916 vystřídal dr. Levit dr. Marsche na chirurgickém oddělení zdejší posádkové nemocnice [Marsch byl odvelen na albánskou frontu].⁷²⁾ Léto 1916 je pravděpodobně dobou, kdy se péče o Principa zintenzívnila, a to díky právě těmto lékařům. Indicií pro tuto úvahu je zdánlivý rozpor mezi tvrzením dr. Levita o dobré Principově stravě v nemocnici a jeho stížnosti, že nedostává dost jídla, kterou pronesl k dr. Pappenheimovi 12. 5. 1916.⁷³⁾ Tento rozpor lze vysvětlit tím, že v květnu r. 1916 v Terezíně ještě nebyl ani dr. Marsch, ani dr. Levit.

Ojediněle cenná vzpomínka na Principův pobyt v nemocnici na podzim 1917 byla napsána v roce 1973 v Německé demokratické republice. Její autor, Oskar Mieke, byl v předposledním roce první světové války vojákem terezínského 42. pěšího pluku rakousko-uherské armády. Byl zařazován ke strážím na vězeňském oddělení zdejší posádkové nemocnice. Tam se mu podařilo — přes počáteční Principovu nedůvěru — navázat s vězněm německou konverzaci. Ve své vzpomínce uvádí, že to bylo v době, kdy Principovi již byla amputována ruka. Vězeň mu vyprávěl o některých detailech z vlastního života a vyslovil i některé úvahy o válce a osudu jihoslovanských národů. Oskaru Miekovi utkvěla v paměti Principova statečnost; svého činu nelitoval, o vlastním životě se však vyslovoval s naprostou rezignací. Princip údajně poznamenal, že v téže místnosti, kterou nyní v nemocnici obývá, zemřel Čabrinovič.⁷⁴⁾

O smrti Gavrila Principa je ve vězeňské knize Malé pevnosti zapsáno: „Zemřel 28/4

⁷¹⁾ Doc. MUDr. J. Levit: Vzpomínky lékaře. — Několik listů z domácího odboje, Praha 1928, str. 41—44. Ve vojenském historickém archivu se dochovala jen část spisů z posádkové nemocnice č. 13 v Terezíně [pro námi sledované období je to pouze materiál z r. 1915 a z ledna až října 1918]. Tento zbytek původního, zřejmě rozsáhlého fondu neobsahuje žádné doklady o věznicích („trestancích“), léčených v nemocnici, tedy ani o N. Čabrinovičovi (r. 1915), ani o G. Principovi (1918). Avšak v této druhé části spisové agendy se nalézají, byť sporadicky, doklady, které potvrzují, že MUDr. Jan Levit působil v Terezíně jako civilní lékař, povoláný do služeb ve vojenských nemocnicích. Zastával zde funkci primáře („Chefarzt“) na chirurgickém oddělení. V uvedených spisech je zaznamenán jeho odchod z Terezína: na základě denního rozkazu velitele nemocnice č. 8 z 31. 8. 1918 byl od 2. září t. r. přeložen do záložní nemocnice č. 2 v Pardubicích. [V téže části spisů se nacházejí některé doklady o působnosti MUDr. E. Mazela.]

MUDr. Jan Levit (narozen 14. 6. 1884) působil v době balkánských válek v l. 1912 — 1913 v Bělehradě a Niši a odtud také pramenily jeho sympatie k Principovi i jeho znalost srbstiny. V r. 1921 se habilitoval a o sedm let později byl jmenován profesorem válečné chirurgie na Karlově univerzitě. Stal se plukovníkem čs. armády a zastával významné funkce ve vojenském zdravotnictví. V době nacistické okupace našich zemí se stal obětí protijidovského běsnění; v r. 1942 byl deportován do terezínského konc. tábora, tzv. ghetta, a odtud byl 12. října 1944 poslán na smrt do Osvětimi. Viz: VHA, fond Posádková nemocnice č. 13 v Terezíně, krab. č. 61; F. Kafka: Sarajevský atentát a Terezín, Terezínské listy č. 2/1971, str. 8; Archiv Univerzity Karlovy, Praha, fond Lékařská fakulta 1918 — 1939; Rada ŽNO Praha, odd. evidence, kartotéka vězňů terezínského ghetta.

⁷²⁾ Viz pozn. č. 68 a dále srov.: D. Ljubibratić, cit. dílo, str. 234.

⁷³⁾ Current History, r. XXVI, 1927, č. 5, str. 703.

⁷⁴⁾ O. Mieke: Erinnerungen an Theresienstadt, Arnstadt, 31. 7. 1973. Rukopis, archiv Památníku Terezín, kart. 32, inv. č. 122.

1918 v posádkové nemocnici č. 13⁷⁵⁾ Tento záznam souhlasí s údajem o Principově smrti, uvedeném na jeho úmrtním listě.⁷⁶⁾

V. Dedijer převzal ve své knize údaj pamětníka o tom, že G. Princip byl tajně pochován na terezínském hřbitově v noci z 28. na 29. duben 1918.⁷⁷⁾ Protože na úmrtním listě je zapsána hodina smrti — 6.30 hod. večer —, k pochování by došlo nedlouho po smrti. Avšak dr. J. Levit v závěru své vzpomínky, který jsme již necitovali, zaznamenal, že Principovo tělo leželo delší dobu v márnici nemocnice (byla zřejmě provedena pitva).⁷⁸⁾ Dr. Levit se nemýlil. Na formuláři Principova úmrtního listu je nad dolním okrajem dodatečně vepsáno: „am 1. Mai 3 h./v. Friedhof“. S tímto zápisem koresponduje i záznam v knize pohřbených na městském terezínském hřbitově ze dne 1. 5. 1918. Čteme zde, že Gavrilo Princip, trestanec vojenské trestnice Terezín, byl zde pochován ve středu 1. května ve 3 hod. odpoledne.⁷⁹⁾

Považujeme za nepochybné, že G. Princip byl pohřben tři dny po smrti, 1. května 1918. Jeho hrob byl vykopán v těsné blízkosti místa, kam byli v r. 1916 pochováni N. Čabrinovič a T. Grabež. Místo hrobů, v odlehle části terezínského hřbitova, rakousko-uherské úřady utajily a bylo identifikováno po 28. 10. 1918 českým vojákem F. Löblem, který se zúčastnil pohřbívání G. Principa.

Dne 9. června 1920 byly tělesné ostatky všech tří Jihoslovanů exhumovány a slavnostně převezeny — spolu s rakvemi dalších jihoslovanských vězňů, zesnulých v Möllersdorfu — do Sarajeva.

⁷⁵⁾ VHA, „Terezín, ev. kniha trest. 1915“, poř. č. 995 „Gavrilo Princip“, rubrika „Bemerkung“.

⁷⁶⁾ Srov. pozn. č. 61.

⁷⁷⁾ V. Dedijer, cit. dílo, str. 448.

⁷⁸⁾ Několik listů z domácího odboje, str. 44.

⁷⁹⁾ Fotokopie, archiv Památníku Terezín, č. 3341.

LUDMILA CHLÁDKOVÁ

PŘÍSPĚVEK K DĚJINÁM PROTIFAŠISTICKÉHO ODBOJE NA MĚLNICKU

Po 15. březnu 1939 se vytváří v Čechách a na Moravě řada odbojových skupin, složených z vlastenců, kteří se nechtěli smířit s nadvládou nacistů.

Stejně tomu bylo i na Mělnicku, kde takových skupin vzniklo hned několik. Ilegální organizace KSČ v Mělníku navázala spojení s krajským vedením KSČ. Její členové kolportovali ilegální Rudé právo a na vlastním cyklostylu rozmnožovali letáky. Vybudovali úkryt pro ilegální pracovníky na Kokoříně, získali jako vojenského poradce štápt. Langra-Lenského, spolupracovníka ÚVOD, a prováděli agitační činnost mezi studenty gymnázia. Na jaře 1940 však zasáhl organizaci úder gestapa a během dvou měsíců bylo zatčeno celé okresní vedení strany a řada dalších funkcionářů. Po propuštění z vězení byli někteří členové strany pod policejním dohledem a do ilegální práce se už nemohli zapojit.

Tragický osud postihl sokolskou odbojovou skupinu, vytvořenou počátkem roku 1941 v Mělníku. Ještě než mohla zahájit aktivní činnost, byli její členové i s rodinami zatčeni a přes terezínskou Malou pevnost transportováni do Mauthausenu, kde byli, až na jednoho, umučeni.

Další nekomunistickou skupinou, která však nevyvíjela aktivní činnost, byla skupina dr. Zeleného. Byla řízena Londýnem a podle jeho pokynů se především připravovala na činnost po porážce Německa.

V roce 1943 došlo k velkému zatýkání i mezi mělnickými železničáři, zapojenými do ilegálního odboje. Z jejich řad bylo zatčeno asi 20 lidí.¹⁾

¹⁾ Archiv Památníku Terezín, vzpomínka K. Doranta z června 1975, bez inv. čísla. Srov. též „V boji a práci“ (sborník), SO PVP Mladá Boleslav, 1947, str. 62.

Mezi zatčenými železničáři byl i otec a dva bratři K. Doranta. Přes Malou pevnost v Terezíně byli transportováni do Osvětimi; odtud již po dvou měsících přišla zpráva, že zahynuli. K. Dorant pracoval v odbojové skupině složené převážně z mladých lidí, jejichž hlavním úkolem bylo pomáhat uprchlým sovětským zajatcům. Sám se před gestapem, které proti němu nasadilo 2 agenty-provokatéry (Smutného a Vojtíška), musel ukrývat v lesním bunkru a u známých. V revolučních dnech r. 1945 se K. Dorant zúčastnil bojů s německými

Ráz krajiny na Mělnicku byl pro odbojovou činnost velmi nevýhodný. Kromě Mšenska je zde krajina rovná, téměř bezlesá, hustě osídlená a protkaná sítí komunikací. K tomu přistupoval naprostý nedostatek zbraní mezi odbojovými pracovníky a dále skutečnost, že v Mělníku a okolí byly silné nacistické vojenské útvary (jen v Mělníku samotném byla posádka 5000 vojáků). Od roku 1944 byli v mnoha vesnických školách, hostincích a dalších budovách umístěni Němci, kteří utíkali z východních oblastí před postupující Rudou armádou, tzv. „národní hosté“. Proto byla činnost odbojových skupin, jako ukrývání ilegálních pracovníků a uprchlých sovětských zajatců, sledování transportů a vojenských objektů i příprava ozbrojených a diverzních akcí, v mnoha případech maximem jejich možností.²⁾

I v druhé polovině okupace však vyvíjely izolované skupiny odbojových pracovníků na Mělnicku a v přilehlých částech roudnického okresu činnost. Jejich členové vykonali mnoho pro materiální a lékařskou pomoc uprchlým sovětským zajatcům a ukrývaným ilegálním pracovníkům. Odbojová síť organizovala převádění sovětských vojáků z Roudnicka a Litoměřicka do kokořínských a řepínských lesů i do brdské partyzánské oblasti. Členy odbojové sítě byli i vlastenečtí důstojníci, kteří se výrazně uplatnili v přípravě diverzní činnosti, k níž se přikročilo na jaře 1945. Po drobnějších diverzních akcích, jako bylo sypání cukru do cisteren s pohonnými hmotami, rozhazování železných hrotů na silnice apod., se podařilo 2. 3. 1945 na trati Lysá n. L.–Kostomlaty zničit celý německý muniční vlak o 31 vagónech.³⁾

K bojové činnosti pak dochází v revolučních květnových dnech, kdy se celá odbojová síť Mělnicka, Mšenska a Roudnicka spojuje s partyzánským organizátorským desantem, vyslaným na Mělnicko partyzánským štábem IV. ukrajinského frontu.

PARTYZÁNSKÉ Hnutí NA MĚLNICKU

Koncem března 1945 byla do Čech vyslána smíšená československo-sovětská partyzánská organizátorská skupina v čele s velitelem majorem Pavlem A. Kaniševem a politickým komisařem por. Oskarem Benešem.

Historikové čs. odboje věnovali vysazení i bojové činnosti této skupiny značnou pozornost. Úkolem naší stati je proto upřesnit a doplnit vyličení této nejvýznamnější kapitoly mělnického odboje.

Skupina měla původně přistát v prostoru Mělník–Mladá Boleslav. Letadlo s výsadkem se však dostalo do protiletectvé palby a bylo pronásledováno německými stíhači. Podařilo se mu uniknout, ale k vysazení 15 členů výsadku došlo severněji, než se původně předpokládalo, mezi obcemi Brocno a Chudolazy. Částečnou výhodou pro výsadkáře bylo, že přistáli poblíž zalesněného členitého terénu s roklemi a stržemi, který jim poskytl dobrý úkryt. Velmi závažnou negativní okolností se ukázala skutečnost, že místo vysazení se našlo 5 km za protektorátní hranicí, na území odtrženého pohraničí.

okupanty jako příslušník partyzánské brigády Národní mstitel. Byl členem přepravového oddílu, který se 8. května zmocnil mělnického vysílače, hlídaného silnou posádkou SS.

²⁾ J. Vegner: Činnost partyzánské brigády „Národní mstitel“ a květnové boje proti okupantům na Mělnicku. Historie a vojenství, r. 1965, č. 6, str. 903–933.

Ve výkladu o odboji na Mělnicku se převážně opíráme o Vegnerovu stat.

³⁾ Srov. sborník: „30. výročí osvobození Litoměřicka Sovětskou armádou“, Litoměřice, 1975, str. 17–21. Viz: Partyzánské destruktivní akce proti železniční dopravě na střední a východní Moravě a v západní polovině Čech. Historie a vojenství, r. 1959, č. 4, str. 667.

Ve Státním oblastním archivu v Litoměřicích je uložen dosud neznámý dokument, vztahující se k seskoku československo-sovětské partyzánské organizátorské skupiny mjr. Kaniščeva. Je jím hlášení okresního hejtmana v Dubé vládnímu prezidentovi v Ústí n. L. z 9. dubna 1945. Jeho doslovný text v českém překladu zní:

Okresní zemský správní úřad
Dubá

Dubá, 9. 4. 1945

Týká se: padákoví agenti – parašutisté v prostoru Tupadly–Stračí–Chcebus–Chudolazy.

Panu vládnímu prezidentu v Ústí.

Dne 25. 3. 1945 kolem 23.30 hod. bylo zdejší okresní stanici policie telefonicky sděleno, četařem volkssturmu z Brocna, že kolem 20.20 hod. byli v bezprostřední blízkosti obce Chudolazy z nízké letičích letadla vysazeni parašutisté.

Nejdříve byli zpozorováni ženou místního vedoucího rolníků Körpricha a soukmenovcem Erichem Eggertem, bytem Chudolazy. Posledně jmenovaný jednal obzvláště rozvážně, aby zajistil rychlé doručení zprávy volkssturmu. To umožnilo zatknout v krátké době jednoho parašutistu, ozbrojeného samopalem, 500 ks munice do něj, pistolí a ručními granáty, a předat jej velitelství bezpečnostní policie v Litoměřicích. Na zatýkání parašutisty měli zvláštní zásluhu starosta Willibald Tutte, vedoucí rolníků Franz Körprich a soukmenovec – uprchlík*) Emil Hoffman, všichni bytem Chudolazy. Při zatýkání postupovaly uvedené osoby tak dobře, že parašutistovi zabránily v nabití samopalu a ještě dříve, než mohl vytáhnout pistolí, byl přemožen.

Po obdržení hlášení o seskoku, údajně jen tří padákových agentů, byla v sídle okresního hejtmana rychle přijata potřebná opatření: uzavřít příslušný prostor, podat hlášení velitelství bezpečnostní policie, úřadovně Litoměřice, požádat o nasazení sil k systematickému prohledání rozsáhlého a nepřehledného zalesněného prostoru západně od silnice Chudolazy–Liběchov.

Při prohledávání lesního prostoru po úsecích byl 26. 3. 1945 dopoledne zjištěn další parašutista, vyzbrojený samopalem, pistolí a ručními granáty, a při kladení odporu raněn střelou do břicha. Týž den kolem 15. hod. byli v lesíku západně od silnice Chudolazy–Liběchov, nazývaném „Bora“, vypátráni a zatčeni dva další parašutisté, ozbrojení stejně jako předešlí zatčení. Přitom byly nasazeny tyto síly: místní četnictvo v počtu 2+20, policejní skupina z Litoměřic v počtu 1+48 a asi 300 mužů volkssturmu, prapor Wegstädtl. Při zatčení posledně jmenovaných dvou parašutistů měli zvláštní zásluhu: Zugführer volkssturmu Ernst Benda, bydliště Radouň, Gruppenführer volkssturmu Ferdinand Walter z Radouně a příslušník Hitlerjugend Kurt Batsch z Radouně. Kromě toho při zatýkání význačně zasáhl Obergruppenführer Wilhelm Stanislaw od válečné zpravodajské služby, t. č. (bytem) Radouň. Při tomto zatýkání působilo rušivě, že žádná z uvedených osob neměla použitelnou střelnou zbraň. Jen vpředu jdoucí Obergruppenführer Stanislaw měl pistolí, ale žádnou municí do ní. Přesto parašutisty obelstili a beze ztrát zajali.

Téhož dne byl v lese severozápadně od Tupadel nalezen padák se zásobníkem s cca 150 kg trhaviny, 5 samopaly, značným počtem munice, rozsáhlým mapovým materiálem proktektorátu, Slovenska a přilehlých území. 4 zatčení parašutisté, dobře vyzbrojení samopaly, pistollemi a ručními granáty, byli se vším, co měli u sebe, a s balíkem se 6 padáky předáni velitelství bezpečnostní policie Liberec, stanice Litoměřice.

*) Je míněn uprchlík „z východu“ (viz str. 2).

Bylo jisté, že v příštích dnech budou chtít odtud uniknout ještě další parašutisté, schovaní v členitém nepřehledném terénu.

27. 3. 1945 byly nasazeny (tyto síly): místní četnictvo v počtu 2+18, policejní skupina z Litoměřic v počtu 1+42 a k uzavření a prohledání prostoru 150 mužů volkssturmu, prapor Wegstädtl.

Ve středu 28. 3. měli být podle přijatého hlášení padákoví agenti viděni východně od jmenované státní silnice. K důkladnému prohledání tohoto prostoru až k protektorátní hranici byly nasazeny (tyto síly): místní četnictvo v počtu 3+22, policie z Litoměřic 1+38 a rota volkssturmu z Dobřeneš.

Ve čtvrtek 29. 3. byl uzavřen prostor v okruhu Stračí–Radouň–Chcebuz–Brocno–Chudolazy–Horní Vidim – protektorátní hranice až k silnici Liběchov–Strážnice. Současně byl obsazen prostor východně i západně od státní silnice Liběchov–Chudolazy. Pro tuto akci bylo použito: četnictvo z Dubé v počtu 3+23, ochranná policie z Litoměřic v počtu 1+42, 600 mužů volkssturmu, prapor Dubá–Wegstädtl. Během shora uvedených tří dnů nebylo nic nalezeno.

V pátek 30. 3. bylo nasazeno v lesnatém prostoru západně od silnice Liběchov–Chudolazy: místní četnictvo v počtu 3+24, rota SS zpravodajské školy v Litoměřicích v počtu 1+103, 150 mužů volkssturmu, prapor Wegstädtl a 25 příslušníků Hitlerjugend. Ve smrkovém porostu jedné rokle bylo nalezeno 8 zakopaných padáků.

Po navázání spojení s protektorátním četnictvem bylo zjištěno, že v sobotu 31. 3. 1945, v předešlý den i 1. 4. 1945 se padákoví agenti objevili v počtu až 23 mužů**) v prostoru Kokořín. To tedy znamená, že přistání provedené ve zdejším kraji zde nebylo plánováno, nýbrž mělo k němu dojít na protektorátním území. Je ale nadále možno se domnívat, že ti to bandité****) přejdou z protektorátního území do zdejšího kraje, až se zásobí životními prostředky a naverbují cizince****) jako pomocníky. Skupina místního četnictva o síle 2+20, prohledávající 5. 4. 1945 rokle severně od Tupadel, neměla žádný úspěch; pozorování bude v určených bodech nadále probíhat.

Sledováním této záležitosti
pověřený (nečitelný podpis)⁴⁾

J. Vegner, který se činností partyzánského oddílu Národní mstitel zabýval nejpodrobněji, uvádí, že k vysazení Kaniščeovy partyzánské skupiny došlo 27. 3. 1945.⁵⁾ Z citovaného nacistického dokumentu však vyplývá, že k vysazení Kaniščeovy skupiny došlo ve večerních hodinách 25. 3. 1945. Bližší pravdě byl Popjukův údaj, podle něhož letoun s výsadkem byl štábem IV. ukrajinského frontu vyslán z Krosna 24. 3. 1945.⁶⁾

**) Šlo o zjevně nadsazený údaj.

***) Hanlivé nacistické označení partyzánů.

****) Jsou míněni Češi, ale možná i uprchlí sovětsí zajatci.

4) Státní oblastní archiv v Litoměřicích, fond ÚVP–Ústí, lb, Gend, č. 0410.

Za upozornění na tento dokument a další informace jsem zavázána prom. hist. J. Bechyňovi.

V závěrečné části zprávy o průběhu pátrání dne 30. 3. 1945 je důležitý údaj o nasazení zpravodajské školy SS v Litoměřicích proti výsadku mjr. Kaniščeva. Jde o jediný dosud známý úřední doklad o početním stavu této esesácké školy (zde je uvedena síla jedné roty), jejíž „frequentanti“ jsou smutně proslulí svými zvěrstvými, páchanými na věznicích terezínské Malé pevnosti. (Při zákopových pracích u Litoměřic ve dnech 16. až 28. 3. 1945 vykonávali strážní službu a přitom bezohledně stříleli zejména do židovských vězňů jako do živých terčů.)

5) J. Vegner, cit. stať, str. 915. – Autor sice v poznámce pod čarou uvádí poválečný údaj člena výsadku D. Popjuka, že letadlo startovalo z Krosna již 24. 3. 1945, ale nepovažuje jej za věrohodný.

6) J. Vegner, tamtéž.

Uvedené hlášení nacistického okresního hejtmana z Dubé nepostrádá nabubřelý tón, jakým se podobné německé dokumenty vyznačují (včetně uvádění „zásluh“ místních nacistických organizací, „lidoobrany“, ozbrojených formací, nasazených ve značném počtu i jednotlivců). Ze závěru zprávy však též vyplývají obavy, aby skupina znovu nepronikla na území „Sudet“ přiléhající k Mělnicku, resp. Roudnicku.

Vysazení na území „Sudet“ se stalo tragédií pro 4 členy výsadku, kteří z letadla vyskočili jako poslední; snesli se na zem daleko od skupiny a nepodařilo se jim navázat spojení s ostatními. Byli dezorientováni nočním seskokem do neznámého terénu a ztrátou spojení se skupinou. Výsadek byl určen pro území Čech a nepočítalo se s tím, že by se jeho členové mohli dostat do prostoru osídleného německými obyvateli, kteří v drtivé většině podporovali nacistický režim. Při spatření civilistů se pravděpodobně parašutisté domnívali, že jde o české lidi, kteří jim pomohou. Když poznali svůj omyl, bylo již pozdě. Padli zfanatizovaným Němcům, vedeným funkcionáři volkssturmu, do rukou takřka bez boje. Další parašutista, který ztratil spojení s ostatními, se dostal až do okolí Mimoně a teprve v květnu 1945 se přihlásil k brigádě.

Nacistický dokument o pronásledování Kaniščeovy partyzánské skupiny připomíná tragiku těchto výsadků, které dopadly za hranici protektorátu.⁷⁾

Teprve po třech dnech se spojil se skupinou ostatních partyzánů zástupce velitele pro průzkum npor. Dimitrij Popjuk. Seskočil s velkou zátěží a při dopadu na zem se udeřil do hlavy a ztratil vědomí. Když procitl, slyšel nablízku hlasy pronásledovatelů. Podařilo se mu ukrytí v nízkém smrkovém porostu pod větví. Podle jeho vlastních slov chodili pronásledovatelé tak blízko kolem něho, že již nedoufal, že unikne jejich pozornosti. Měl připravenou zbraň, rozhodnut, že živý jim do rukou nepadne. Nebyl však objeven, a tak se po ukrytí náhradní baterie k radiostanici a části nákladu vydal hledat skupinu.⁸⁾

Na cestu do původně určeného prostoru se tedy vydalo 10 bojovníků: velitel mjr. Pavel Alexejevič Kanišče, komisař ppor. Oskar Beneš, náčelník štábu, zástupce velitele pro průzkum, zdravotnice, 2 radisté a tři velitelé destručních skupin. V noci z 30. na 31. března se tato skupina dostala do řepínských lesů. Major Kanišče ihned začal hledat spojení se spolehlivými lidmi, aby partyzánská skupina mohla plnit své úkoly: 1. vytvořit velkou partyzánskou skupinu, 2. provádět zpravodajskou činnost, 3. opatrovat zbraně, 4. provádět destrukce, zvláště na železničních tratích, 5. připravovat se na ozbrojené povstání a politický život po osvobození se zaměřením na zakládání národních výborů.⁹⁾

Na základě vlastního průzkumu jsme zjistili, že jedněmi z prvních spolupracovníků partyzánské skupiny byli hajný Antonín Martinovský a lesní adjunkt Vladimír Kubr, oba z Řepína. A. Martinovský byl zapojen již v prvním podzemním hnutí na Mělnicku (spolupracoval tehdy s tzv. Vrbovou skupinou). Ukryval v lesním bunkru sovětské zajatce a k nim také mjr. Kaniščeva zavedl. Společně s ostatními vlastenci zajišťoval zásobování skupiny jídlem a ostatními nutnými potřebami. Měl velký podíl na úspěšné destrukci železniční trati u Staré Boleslavi 14. 4. 1945. Kaniščevem byl pověřen prozkoumat prostory, v nichž měli nacisté svá skladiště, odkud posílali zásoby a pohonné hmoty na frontu, a zavést pak destruční sku-

⁷⁾ Situace Kaniščeovy skupiny však byla přece jen lepší, než např. u výsadku J. Kozina, který přistál v noci ze 16. na 17. října 1944 u Loun, přímo na hranicích tzv. protektorátu a Sudet. Byl okamžitě napaden příslušníky německé armády a pohraniční policie. Převážná část této skupiny byla v nerovném boji zabita nebo zajata. Probilo se jen 5 partyzánů (včetně těžce raněného náčelníka štábu sovětského kapitána Melníka), kteří museli přejít téměř celé Čechy, až se u Chatěboře spojili s brigádou M. J. Hus.

Partyzánské hnutí v Československu za 2. světové války, Praha 1961, str. 330. Srov.: Jediná cesta, Praha, 1966, str. 158. – Nacistické hlášení o boji u Loun bylo publikováno v edici: Český odboj na sklonku války ve světle nacistických dokumentů, Praha, 1970, díl II., str. 47–50.

⁸⁾ Záznam rozhovoru s A. Martinovským ze dne 28. 10. 1975, APT, sbírka vzpomínek, bez inv. čísla. Srov. též J. Vegner, cit. dílo, str. 916.

⁹⁾ J. Vegner, tamtéž, str. 917.

pinu na nevhodnější místo. V uniformě lesníka a v doprovodu známého děvčete nevzbudil u Němců podezření a podařilo se mu zakreslit plánec objektů.¹⁰⁾

Dne 7. dubna se Kanišče v sešel s vedoucími činiteli některých odbojových skupin na Mělnicku. Na schůzce bylo rozhodnuto vytvořit společnou partyzánskou skupinu s názvem „Rusko-česká partyzánská brigáda Národní mstitel“, což bylo také velením IV. ukrajinského frontu schváleno.¹¹⁾ Týž den byl očekávaný shoz zbraní, které čeští odbojoví pracovníci tak nutně potřebovali. V určenou hodinu dávali partyzáni znamení ohni a raketami. Nepodařilo se však zjistit, zda letadlo, které skutečně přiletělo, shoz provedlo. Kanišče v měl obavy z toho, že nízko letící letadlo mohlo vzbudit pozornost Němců, a nařídil proto přesun do Zahájí. Partyzány tam odvedli V. Kubr a A. Martinovský, kteří pak až k ránu, na zpáteční cestě k domovu, objevili nákladní padáky. Některé z nich uvízly na stromech a ty bylo nutno porazit. Všech 10 padáků se samopaly, kulometry, střelivem a trhavinami se podařilo ukryt a informovat o tom Kanišče v.¹²⁾

Další schůzky s P. A. Kanišče vem dne 10. 4. 1945 se zúčastnili zástupci odbojových skupin z Mělnicka i Mladoboleslavka a přijel na ni i pracovník zpravodajské odbojové skupiny z Prahy ing. Igor Fatějev. Na schůzce bylo dohodnuto, že partyzánská skupina bude posílena českými odbojovými pracovníky (většinou nevyzbrojenými).¹³⁾ V následujících dnech pak Kanišče v naléhavě žádal shození dalších zbraní. Texty radiových depeší dokazují, jak velké síly se kolem partyzánské brigády Národní mstitel soustředily. Např. text depeše z 18. dubna zní: „Mám zálohy 600 lidí, 300 Čechů, 300 ruských vojenských zajatců. Získat zbraně pro takové množství není možné . . . Prosím, oznamte nám, můžete-li pomoci ve vyzbrojení a kdy.“¹⁴⁾

Desant mjr. Kanišče v splnil v následujícím období, to je zejména v dubnu a květnu 1945, své hlavní úkoly: zaktivizovat mělnický odboj a rozvinout rozsáhlou bojovou a destruktivní činnost. V dubnových dnech provedla jednotka několik destruktivních akcí na trati Všetaty–Lysá n. L. a Všetaty–Mladá Boleslav. Tyto akce byly často spojeny s velkým nebezpečím. Svědčí o tom i depeše brigády Národní mstitel, v níž se uvádí: „Bojová činnost a život oddílů se v zásadě uskutečňovaly ve stepních podmínkách. Lesů bylo velmi málo a malých rozměrů, proto každou hodinu hrozilo nebezpečí nepřátelského přepadu. Oddíl odpovíval většinou na výšínách pokrytých lesem, chráněn strážemi.“¹⁵⁾

Aby skupina neztratila spojení s partyzánským štábem IV. ukrajinského frontu, bylo třeba najít ukryté náhradní baterie do vysílačky. Proto se 20. 4. vydal npor. Popjuk s několika partyzány přes protektorátní hranici do okolí obce Chudolazy, kde byli v březnu vysazeni. Po tom, co zde někteří z nich během šesti dnů pronásledování zažili, to bylo jistě velké hrdinství. Popjukova skupina se po několika dnech úspěšně vrátila.

V té době však byla slibně se vyvíjející činnost brigády vážně ohrožena. Nacistům neušel přelet sovětského letadla, jež 7. dubna shodilo partyzánům výzbroj. Spojka z řad českých obyvatel varovala partyzány, že velení SS v Mělníku bylo mladoboleslavským gestapem upozorněno na to, že na Řepínsku jsou patrně vysazování parašutisté. Také destrukce prováděné na tratích byly důkazem existence partyzánské skupiny. Několik dní se v okolí partyzánského úkrytu objevoval německý radiovůz, který zřejmě zaměřil vysílačku, umístěnou v Zahájí.¹⁶⁾

¹⁰⁾ Vzpomínka A. Martinovského, APT. Srov. též J. Vegner, cit. dílo, str. 919.

¹¹⁾ Skupina udržovala pravidelné rádiové spojení se štábem pro partyzánské akce při IV. ukrajinském frontu, jehož náčelníkem byl generál Andrejev.

Viz: Jediná cesta, str. 177, 300, 301; srov. též: Partyzánské hnutí v Československu, str. 405.

¹²⁾ APT, záznam rozhovoru s V. Kubrem z května 1975, bez inv. čísla. Srov. též: J. Vegner, citovaný článek, str. 918, a Partyzánské hnutí v Československu, str. 405.

¹³⁾ J. Vegner, cit. dílo, str. 918.

¹⁴⁾ Jediná cesta, str. 177.

¹⁵⁾ Jediná cesta, str. 223.

¹⁶⁾ APT, vzpomínka V. Kubra, bez inv. čísla. J. Vegner, cit. stať, str. 921.

Dne 24. 4. 1945 ráno začaly jednotky nacistické armády a SS obklíčovat Zahájí. Obyvatelé na to ihned partyzány upozornili a rovněž jim sdělili, že dosud není fašisty obsazena cesta do Chorušic. Major Kanišče v se po zhodnocení situace rozhodl pro ústup tímto směrem. Členové skupiny se v otevřeném terénu museli plížit příkopy a všichni by se včas z obklíčení nedostali. Proto se komisař brigády ppor. Oskar Beneš a dva sovětsí partyzáni rozhodli krýt ústup ostatních, přestože věděli, že je čeká jistá smrt. Podařilo se jim zadržet postup pronásledovatelů, řadu jich zničili, sami však v nerovném boji padli. Místo jejich hrdinské smrti dnes připomíná pomník, postavený po osvobození.

Hlavní, asi šedesátičlenná skupina partyzánů se přesunula do mšenských lesů a další část partyzánské jednotky v počtu asi 20 mužů přešla do Bezna, odkud podnikala samostatné destrukční akce. Bylo to zejména vykolejení vlaku na trati Nymburk–Mladá Boleslav a likvidování německé hlídky na trati. Zvláště významné bylo zajetí celého německého vlaku dne 4. 5. 1945 na trati Chotětov–Skalsko a odzbrojení jeho stráže. Partyzáni tím získali hlavně pohonné hmoty a kožené obleky, kterými pak byli vystrojeni příslušníci brigády.¹⁷⁾ Spojení se skupinou umístěnou ve mšenských lesích a její zásobování bylo velmi obtížné. Proto se tato skupina pod vedením mjr. Kanišče postupně přesunula zpět do řepínských lesů. U Zahájí uctil Kanišče v v krátkém proslovu památku tří padlých soudruhů.¹⁸⁾ Až do 5. května setrvala jednotka v hájovně na Černavě. Poté přešla na Řepín a obsadila zde zámek, který se v následujících dnech stal hlavním opěrným bodem. Nyní již měla partyzánská brigáda Národní mstitel na 600 bojovníků, postupně vyzbrojovaných pěchotními zbraněmi. Tato skutečnost svědčí o skvělých organizátorských schopnostech P. A. Kanišče v a jeho štábu. Brigáda se spojila i s ing. Fatějevem, který dokonce osobně řídil některé bojové akce na Řepínsku. Při odzbrojování asi 30 esesáků, které Kanišče vova skupina zatkla v Nebuzelích a autobusem převezla na Řepín, byl Fatějev smrtelně zraněn.¹⁹⁾

Fašistická vojska, která se počátkem května soustředila v okolí Mělníka, si chtěla uvolnit ústupovou cestu na Západ. Proto se nacisté rozhodli Kanišče vovu brigádu zničit. 7. května 1945 zaútočili ze tří stran na Řepín. První proud postupoval od Mělnické Vrutice. Němci se zde rozvinuli do rojnice a podporování střelbou z tanků, zaútočili na řepínský zámek. Některé dělostřelecké granáty však zámek přelétávaly a vybuchovaly na silnici vedoucí z Vysoké Libně do Řepína, kudy se právě blížila další skupina německých vojáků, podporovaná obrněnými transportéry. Ti v domnění, že jsou pod palbou partyzánů, po chvíli ustoupili. Boj s hlavními silami fašistů trval asi dvě hodiny. V průběhu boje žádal německý velitel od svého velitelství v Milovicích pomoc s odůvodněním, že bojuje proti silné, velmi dobře vyzbrojené a organizované jednotce, jež nabývá převahy v boji.²⁰⁾ Poté, když použili partyzáni proti tankům pancéřových pěstí, Němci ustoupili. V boji ztratil nepřítel 87 vojáků, jeden obrněný transportér a jeden tank. Partyzáni měli 2 padlé a 5 raněných. To bylo výrazné vítězství nad technicky velmi dobře vybaveným nepřítelem.²¹⁾ Třetí proud fašistů se blížil skrytou lesní cestou, odkud partyzáni na Řepíně útok nečekali. U Radouně místní bojovníci postup Němců zastavili a po příchodu skupiny partyzánů z Kanišče vovy brigády je po prudkém boji donutili k ústupu. Vyřadili 19 fašistů, sami měli 9 mrtvých.²²⁾

Po připojení dalších odbojových a partyzánských skupin z Mělnicka i Roudnicka činil početní stav brigády (k 9. květnu) asi 1000 lidí. Její bojovníci odzbrojovali v revolučních květnových dnech v Mělníku a okolí německé vojsko. Jen v Mělníku soustředili 15 000 německých zajatců. Byl mezi nimi i generálporučík Stoewer, bývalý velitel posádky v Katovi-

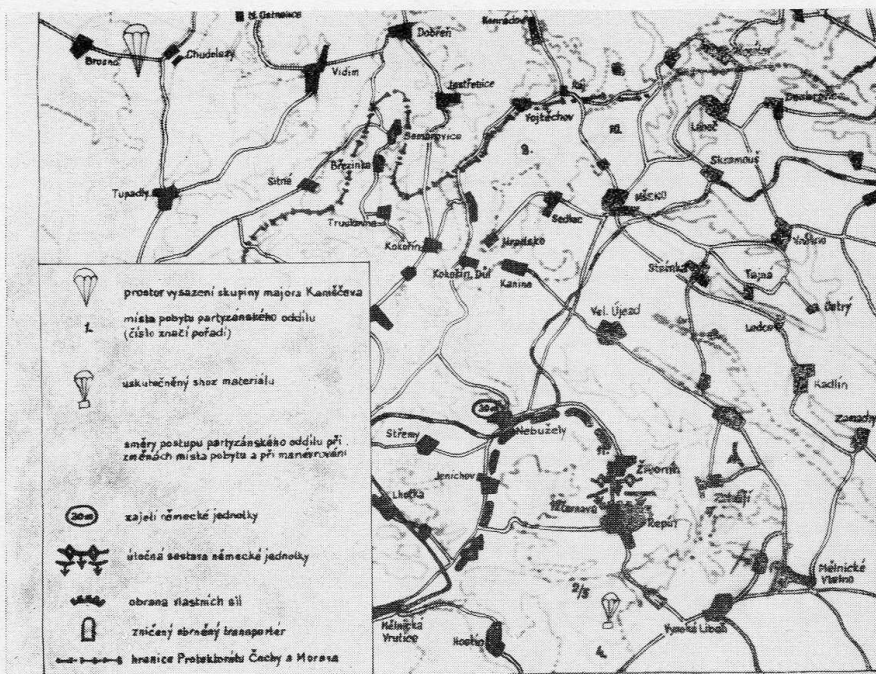
¹⁷⁾ APT, vzpomínka A. Martinovského, bez inv. čísla. Srov. též: J. Vegner, cit. stať, str. 925.

¹⁸⁾ APT, vzpomínka A. Martinovského. Srov. též: J. Vegner, cit. dílo, str. 924.

¹⁹⁾ APT, vzpomínky A. Martinovského a Vl. Kubra, bez inv. čísla, srov. též J. Vegner, citovaná stať, str. 926. Srov.: Jediná cesta, str. 301.

²¹⁾ APT, vzpomínky A. Martinovského a Vl. Kubra. Srov. též J. Vegner, str. 927; Jediná cesta, str. 300–301.

²²⁾ APT, vzpomínka A. Martinovského a Vl. Kubra. Srov. též J. Vegner, str. 927; Jediná cesta, str. 301.

Bojová činnost partyzán. brig. „Národní mstítel“. (Podle J. Vegnera.)

cích a v poslední době velitel ustupujících vojsk; dalším zajatým byl velitel nacistické 615. pěší divize.²³⁾

K úspěchům partyzánské brigády Národní mstítel též patří, že zachránila oba mosty u Mělníka, když včas zneškodnila německé ženijní skupiny, které měly za úkol mosty zničit. (Šlo o mosty přes Labe.) Přepadový oddíl brigády obsadil 8. 5. 1945 mělnický vysílač na Chloumku. 10. května 1945, kdy vjel do Mělníka první sovětský tank, bylo již Mělnicko v rukou partyzánů a Kaniščevo mohl sovětskému veliteli odevzdat značný počet německých zajatců, výstroje a výzbroje.

Tak jako v celém Československu, mělo i na Mělnicku odbojové a partyzánské hnutí velký význam. Po počátečních akcích (rozšiřování ilegálního tisku, pomoc sovětským zajatcům, zpravodajská činnost a drobné destrukce) dochází po příchodu Kaniščeovy skupiny k akcím stále většího rozsahu, jež vyvrcholily účastí na povstání českého lidu 5.–9. května 1945. Úkol Kaniščeova desantu byl stejný jako úkoly většiny ostatních: podnitit české vlastence k protifašistickému boji a všestranně jim pomoci. Právem se v poválečné zprávě o podzemním hnutí na Mělnicku píše: „Velkou oporou a vzpruhou pro kázeň byla partyzánská skupina. Celý okres v ní viděl představitele práva a především svobody. Morální vliv skupiny ani nelze dostatečně vyzvednout.“²⁴⁾

²³⁾ Jediná cesta, str. 302.

²⁴⁾ Jediná cesta, str. 300.

Na okraj kreseb vzniklých na Malé pevnosti

BLANKA STEHLÍKOVÁ

Vězeňská kultura. Dva pojmy vzájemně tak odlišné, dvě slova zdánlivě neslučitelná. A přece vytvořila termín, označující jeden z paradoxů našeho století.

Za dráty koncentračních táborů, v nelidských podmínkách neustálého hladu, zimy, neléčených nemocí a fyzického vyčerpání, tváří v tvář bezvolné, neosobní, vraždící fašistické mašinérii a v nebezpečí prozrazení, jež se rovnalo rozsudku smrti, vznikaly básně, divadelní hry, písně, kresby i umění nejskromnější, blížící se ruční práci, pořádala se recitační pásma, přednášky.

Jaké byly pohnutky této pro vězně tak nebezpečné činnosti? Nemohli bychom je definovat jednoznačně. Byla to snaha zanechat dokument, podat pravdivou informaci, potěšit své milé doma, podařilo-li se dárek vynést, udělat radost přátelům ze své světnice, povzbudit je, v tvořivé práci najít pro sebe osvobozující chvíli, přenést se do lepšího času, do prostoru domova. Odlišné pohnutky se spojovaly v jediný cíl – vytvořit kulturou obranu i zbraň. Bylo jen málo údobí v historii lidstva, kdy bylo této zbraně tolik třeba, kdy se stala kultura životní nezbytností.

Máme se však zabývat dílčím tématem – výtvarnými pracemi, jež vznikly v Malé pevnosti. Jejich soustředováním se už po

Nejvíce zakázané věci – cigarety, sirky, zapalovač, nůž, tužka, papír. Pro ně se jde do temnice, bez jídla, nahý. V zimě to je skoro jistá smrt.

Ivan Javor

léta systematicky zabývají pracovníci zdejšího muzea, kterým se podařilo získat pozoruhodný soubor. Byl zveřejněn v roce 1973 na výstavě nazvané Terezín svědčí a varuje, která současně dokumentovala proměny vězeňského režimu, v nichž Malá pevnost nabývala stále více podoby koncentračního tábora.

Výtvarné práce, v převážné většině drobné kresby, vznikaly za mimořádných podmínek: tajně, bez možnosti hlubšího soustředění, bez technických prostředků. I po vlastní realizaci byla jejich existence neustále ohrožována a z celkového objemu se jich zachoval jen zlomek. Máme-li se tedy zabývat jejich charakterem a jejich smyslem, neobejdeme se přitom bez konfrontace s vězeňskou kulturou, vznikající i v jiných koncentračních táborech. Tím spíše, že někteří umělci, kteří prošli Malou pevností, aniž zde třeba měli možnost kreslit nebo aniž by se jejich práce odtud zachovaly, vytvořili v dalších věznicích celé cykly prací, jež znamenají uzavřené tvůrčí období. A kolik významných umělců prošlo koncentráky, kolik z nich už nenávratně zůstalo za branou s nadpisem: Arbeit macht frei!

Jak reagovali na nové prostředí, které překonávalo všechny dosavadní představy? Většina z nich kreslila. Snad jen Emil Filla

odmítal výtvarný projev. Zachovaly se odtud poznámky k jeho úvahám o svobodě, jež byly po osvobození publikovány. Také František Bidlo protestoval v Malé pevnosti permanentní stávkou, můžeme-li považovat za vyčerpávající několik vzpomínek spoluvězňů. Ostatní umělci kreslili, pokoušeli se malovat a modelovat. Avšak kreslili i mnozí jiní, převážnou většinou příslušníci inteligence, kteří se až zde dostali k činnosti, jež jim napomáhala svátečními chvílemi překonávat každodenní útrapy.

Výtvarné práce vznikající v Malé pevnosti i v jiných koncentračních táborech můžeme rozdělit do několika tematických okruhů, odpovídajících také různým podnětům. Jednu skupinu tvoří práce, které jsou pokračováním předválečné tvorby nebo jsou samotnými autory chápány jako studijní příprava budoucích realizací, jež měly vzniknout na svobodě.

Sem bychom mohli zařadit například nové varianty k cyklům Oheň a Touha od Josefa Čapka nebo některé kresby Viktora Dobrovolného z Dachau, jako jeho Tanec. Z umělců vězněných v Malé pevnosti je v této souvislosti třeba připomenout sochaře Aloise Bučánka, který se, podle vzpomínek spoluvězňů, připravoval ke kompozici umírajícího Krista, pro niž hledal model mezi vězni. Systematicky a neúnavně zde pracoval profesor uměleckoprůmyslové školy, architekt Karel Štipl. Zachovaly se jeho plastiky, návrhy na umístění a vybavení velké knihovny pro spoluvězně dr. Nováka, skici pro rytiny v křišťálu, byly zaznamenány vzpomínky na jeho přednášky, na plány o vybudování českého uměleckého sklárství, posléze vznikaly první návrhy na památník obětem nacismu. Z pouhé potřeby vytvářet vznikaly, byť v omezeném množství, práce amatérů, například ilustrace lidových písní od učitele Josefa Tůmy, sestavené v Kytíčku z rodného kraje, od různých obrázků upomínkového charakteru až po pokusy o reprodukce pohlednic, jejichž hodnota je především, anebo výlučně hodnotou dokumentu.

I když uvedená jména zdaleka nevyčerpávají dosud známý sbírkový fond, je z výběru prací zřejmý zdánlivě překvapující závěr: Nezbytná potřeba tvoření, znamenající spojení se svobodným životem i oporu a obranu proti režimu tábora, nezbytná po-

třeba tvoření jako víra v převahu a konečné vítězství lidské myšlenky.

Tématem, které se objevuje nejčastěji na kresbách z Malé pevnosti i z ostatních koncentračních táborů, je portrét. Zahrnuje snad všechny polohy: od psychologické podobizny k zaznamenání optické podoby až po kresbu humoristickou. Podílejí se na něm ve značné míře amatéři. Portréty vznikají „na památku“, jsou tajně posílány jako dárek domů. Je na nich většinou oceňováno, popisují-li model s detailní přesností, jak o tom svědčí i básnička, napsaná jako dík za kresbu:

**„Že jsi mne nakreslil,
to mnoho je.
Však jaké ještě čekají
nás svátky!
Nebudu mít pokoje,
leđa až obraz dojde adresátky.
Pak teprv rozhoupám Tvé slávy zvon,
až vzkřikne překvapena: je to on!“**

I umělci zvyklí syntetickému výrazu se pro potěchu přátel někdy přizpůsobí tomu, to požadavku. Tak například Karel Stěch věnuje svému kamarádu vyžádanou kresbu i s vtipnou dedikací „Milému chlebedáři Rudolfu Svačinovi“. Portréty kreslí sochař Antonín Procházka, malíři Jan Brukner a Stanislav Geisler, Josef Kyliés, ThDr. Miloš Bič, učitel Antonín Baresš, septimánka Ema Blažková, Josef Škácha a mnozí jiní, někdy zcela neznámí autoři. Karikatury, či snad přesněji humoristické kresby prof. Josefa Kloučka a Miloše Volfa, obohacují portrétovní galerii o prvek nezničitelného optimismu.

Nesmírná obliba portrétních obrázků podnítila vznik početného souboru prací, který při své šíři zaznamenává snad také největší rozpětí výtvarné kvality. Význam jeho větší části je především v oblasti mimo výtvarné — v zachování podoby prostých hrdinů a mučedníků.

Lidé násilně přenesení do prostředí věznic a koncentračních táborů pociťovali nutnost se vyrovnat i se svým současným životem. Zatímco amatéři s dokumentární věrností zaznamenávali podobu vězeňského nádovoří, cely a glosovali události dne, raní nástupy, vydávání jídla, někdy i s náde-

chem či výraznými rysy humoru komentovali trampoty „heftlinka“, jakými bylo třeba každodenní hledání vši, a výsměšně přiřkli i samotnému veliteli tábora podobu belzebuba, snažili se umělci zachovat ve svých pracích atmosféru tábora, zanechat výmluvný svědecký dokument o prostředí, ale především o lidských osudech, někdy pojatý jako bezprostřední záznam, jindy jako přípravný materiál pro definitivní realizaci, k níž mělo dojít po válce. Řada jejich prací dosahuje neobyčejné působivosti emocionální a ve své oproštěnosti od všeho vnějšího, zbytečného, převzatého či naučeného, dosahuje i působivosti výrazové, neboť patos a dramaticčnost kreseb vyrůstá bezprostředně z jejich obsahu.

K nejlepším souborům patří kresby Josefa Čapka z Buchenwaldu a Bohumila Lonka z Mauthausenu, zajímavý celek tvoří kresby Oty Matouška z Flossenbürgu. Z jeho terezínského věznění se zachoval jen jediný exemplář – Kladenské komando, podobně jako u Milady Marešové, kde zůstaly její kresbičky z Pankráce, a pak až rozměrný cyklus z Waldheimu, později též zpracovaný knižně. Samostatnou skupinu tvoří kresby z terezínského ghetta, na nichž se podíleli především Bedřich Fritta, Oto Ungar, Petr Kien a Leo Haas, kresby expresivní a plné tragiky.

Z prací vzniklých v Malé pevnosti je třeba připomenout některé kresby Aloise Bučánka, Haasovu scénu z židovské cely a především nejširší a nejzajímavější soubor – kresby Josefa Klyiese. Na 200 skic i studií tohoto samouka, který mnohaletým přátelstvím s umělci a zájmem o výtvarný projev překonal hranice diletantismu, zachycuje život vězňů v pevnosti, v celách, zabývá se vězeňským kolektivem i úlohou jedinců. Existuje mezi nimi řada podob prof. Štipla při práci, při modelování či psaní

dopisu, kresba Františka Bidla při škrábání brambor, řada portrétů i kreseb spolumězňů s označením jména, zaměstnání, případně charakteristiky – i osudu. Ještě po letech působí s neztenčenou intenzitou kresba s označením: „Vrchní rada soudu Rychetník z Českých Budějovic na betonové podlaze celý 41 čeká na poslední cestu“, nebo „Vojtěch Zajíček z Klatov, legionář a výborný vypravěč, zemřel na tyf“. Jak je zde ve zkratce vyjádřen život člověka (ne pouhého vězeňského čísla) i tragický, nepochopitelný a žalující konec, jak jsou tu proti sobě postaveny bez příkras a bez závoju zvůle moci a hodnoty etické.

Klyiesovy kresby vyjadřují v úplnosti to, co zlomky zachovaných prací jiných autorů, kteří prošli Malou pevností, pouze naznačují. Kdybychom je měli charakterizovat jedním slovem, byl by jím nepochybně humanismus. Klyies, stejně jako ostatní autoři, nezdůrazňuje nejdrastičtější okamžiky a detaily v životě tábora, nelíčí popravu, bití, týrání, jichž byli nejen svědky, ale i přímými účastníky. Na jednotlivých listech před námi defilují lidé, kteří do úpadu pracují, hladoví, mrznou, trpí nemocemi, vidění spíše v „civilním“ chodu všedního dne. A mrtvým a ubitým věnují umělci svou panychidu. To je specifický rys, odlišující kresby z Malé pevnosti i ostatních koncentračních táborů od výtvarných prací, zabývajících se touto tematikou později – s časovým odstupem, i od prací, vzniklých v terezínském ghettu, které jejich autoři považovali za poslední svědectví o utrpení Židů, za poslední výpověď o sobě i o životě ghetta, odkud vedla jediná cesta, a to do vyhlazovacího tábora. Ve svém celku zůstávají kresby z Malé pevnosti nejen nenahraditelným dokumentem o lidském utrpení, ale též svědectvím nezlomné duševní síly a neuhasitelné naděje.

Úmrtnost vězňů v terezínské Malé pevnosti 1940-1945

Zpráva o dosavadních výsledcích výzkumu

Teprve po skončení druhé světové války se široká veřejnost dověděla plnou pravdu o hrůzných činech, které nacisté páchali v koncentračních táborech. Mezi tato barbarská nacistická zařízení patřila i terezínská Malá pevnost. Byla sice zřízena jako policejní věznice pražského gestapa a zůstala po formální stránce věznicí až do konce okupace, ve skutečnosti však brzo nabývala rysů koncentračního tábora. V Malé pevnosti — stejně jako v jiných koncentračních táborech — byli vězňové vydáni na milost a nemilost kvůli nacistickým dozorcům. Byli jimi bezdůvodně týráni, někdy dokonce ubíjeni k smrti, další hynuli v důsledku hrozných životních podmínek.

V posledních letech okupace můžeme plným právem mluvit o Malé pevnosti jako o koncentračním táboře. Byl to tábor průchozí, odkud byli vězňové deportováni do dalších koncentračních táborů v říši a na nacisty okupovaném území nebo před nacistické soudy. Ve srovnání se smutně proslulými tábory v Osvětimi, Majdanku, Dachau, Buchenwaldu, Sachsenhausenu, Ravensbrücku, Flossenbürgu a dalšími, byla Malá pevnost poměrně malým koncentračním táborem. Odhadujeme, že jí během okupace prošlo asi 35 000 vězňů. Také počet obětí nacistického teroru byl v Malé pevnosti nesrovnatelně menší než ve výše uvedených táborech. Bylo v ní umučeno asi 2500 vězňů.¹⁾ Neznamená to ovšem, že se všichni další terezínští vězňové dožili osvobození. Mnoho jich bylo odsouzeno k trestu smrti a popraveno, další zahynuli v koncentračních táborech, kam byli z Terezína deportováni.

Snad by se mohlo zdát, že 2500 vězňů umučených nacisty v Malé pevnosti představuje ve srovnání s milióny vězňů, kteří byli likvidováni v plynových komorách v Osvětimi, s desíttisíci bojovníků proti fašismu, kteří byli umučeni v Mauthausenu, Dachau, Buchenwaldu, zanedbatelný počet obětí. Umučení v Malé pevnosti jsou však — jak si ukážeme dále — otřesným dokladem nacistického barbarství, drastickou ukázkou toho, čeho byl schopen německý imperialismus ve svém boji za ovládnutí světa.

Každý, kdo přistoupí ke zpracování problematiky úmrtnosti v terezínské Malé pevnosti, narazí na nedostatek spolehlivých pramenů. Nacisté si na sklonku okupace uvědomovali hrůzu svých zločinů, a proto také zničili téměř veškerý spisový materiál Malé pevnosti, především převážnou část vězeňské kartotéky. Chtěli tak zahladit stopy svých zločinů. Proto nám dnes chybí spisový materiál, na jehož základě bychom mohli sestavit přesný přehled úmrtí i příčin smrti. Zachovalo se jen nepatrné torzo úředních (tj. nacistických) údajů o úmrtích v Malé pevnosti. Ani tento materiál, který postihu-

je jen nepatrnou část úmrtí, není však plně spolehlivý. Uvádí často fingované údaje o příčinách smrti. Tak tomu je především v těch případech, kdy byl vězeň popraven nebo umlácen dozorcí. Tento závěr není jen naší hypotézou, ale přiznal jej dokonce i německý lékař dr. Krönert, který byl úředním lékařem terezínské Malé pevnosti a vystavoval pro všechny zemřelé vězně úmrtní listy.²⁾

Výzkum úmrtnosti vězňů v terezínské Malé pevnosti se tedy mohl opírat jen o zlomkovitý materiál v nacistických pramenech a především pak o materiály vzniklé činností vězňů, kteří pracovali v Malé pevnosti ve funkcích písařů a kápů, dále o seznamy sestavené ilegálně bývalými vězni aj. Pracovníci Památníku Terezín se v posledních letech pokusili provést velmi náročnou rekonstrukci kartotéky osob zemřelých v Malé pevnosti v letech nacistické okupace.³⁾ Podařilo se vytvořit jmenný seznam 1432 osob, které v Malé pevnosti zahynuly. V seznamu je tedy podchyceno méně osob, než podle odhadu v Terezíně zemřelo. Nejde však o rozpor. Pramenná základna, kterou máme k dispozici, nám nedovolila podchytit všechna úmrtí.⁴⁾ Jmenovitě se podařilo zjistit jen část vězňů, kteří v Malé pevnosti zemřeli. Jsme přesvědčeni, že získáním a zpracováním dalších materiálů se podaří doplnit seznam umučených, i když se pravděpodobně nikdy nepodaří tuto kartotéku rekonstruovat kompletně.

Velitel terezínské Malé pevnosti, válečný zločinec Heinrich Jöckel, tvrdil při procesu před Mimořádným lidovým soudem v Litoměřicích, že v Malé pevnosti žili vězňové v normálních životních podmínkách, že dostávali stravu odpovídající přidělům pro těžce pracující, že nebyli tělesně týráni a měli zajištěny všechny životní potřeby.⁵⁾ Kdyby byla jeho slova pravdivá, musela by být v Malé pevnosti zhruba stejná úmrtnost vězňů jako u ostatního obyvatelstva v protektorátě. Pokusíme se proto o srovnání úmrtnosti v terezínské Malé pevnosti s obdobnými statistickými údaji pro protektorát v letech 1940 — 1945.

Jsme si ovšem vědomi toho, že naše závěry mohou být formulovány jen velmi hrubě. Můžeme se sice opírat o publikované statistické údaje o obyvatelstvu protektorátu⁶⁾, ale nemáme bohužel k dispozici dostatek spolehlivých údajů o vězňích Malé pevnosti. Tak například máme značné potíže při odhadu průměrných stavů vězňů v jednotlivých letech v Malé pevnosti. Máme k dispozici jen několik málo úředních údajů a jinak se musíme opírat jen o vzpomínky bývalých vězňů, především těch, kteří pracovali ve funkcích kápů, písařů a měli přehled o obsazení tábora. V roce 1945 si někteří z nich vedli dokonce písemné záznamy, které se podařilo zachránit. Pokusy o odhad průměrného stavu vězňů v tom kterém roce jsou ještě ztíženy tím, že stav vězňů v Malé pevnosti silně kolísal. Byla průchozím táborem a někdy, po odchodu velkých transportů (např. na jaře 1943 do Osvětimi), byla poloprázdná, jindy zase po příchodu velkých transportů ze služeben gestapa hrozivě přeplněna. Přes tyto rozdíly jsme přesvědčeni, že i naše hrubé a zřejmě ne vždy přesné odhady nám umožní vyvodit závěry o skutečných poměrech v Malé pevnosti.

Na základě výsledků dosavadního výzkumu odhadujeme, že průměrný stav vězňů v Malé pevnosti byl v roce 1940: 130 osob, v roce 1941: 500, v roce 1942: 700, v roce 1943: 1200, v roce 1944: 2500 a roku 1945: 4000 osob.⁷⁾ Úmrtnost v protektorátě se v letech 1940 — 1944 pohybovala mezi 13,4 — 13,9 úmrtími na 1000 obyvatel za rok. Roku 1945 pak připadalo 15,8 úmrtí na 1000 obyvatel. Kdyby tedy poměry v Malé pevnosti byly obdobné jako jinde v protektorátě, zemřel by v ní v roce 1940 pravděpodobně nejvýše 1 vězeň⁸⁾, v roce 1941 — 67 vězňů, v roce 1942 — 96 vězňů, v roce 1943 — 153 vězňů, v roce 1944 — 347 vězňů a roku 1945 — 316 vězňů.⁹⁾ Z toho by vyplývalo, že za obdobných poměrů, jako byly v protektorátě, by v Malé pevnosti v letech 1940 — 1945 zemřelo 980 osob.

Již toto srovnání nám ukazuje, že asi 60 % úmrtí vězňů v Malé pevnosti bylo následkem mimořádných poměrů. Skutečnost však byla ještě mnohem horší. Náš výše uvedený odhad pravděpodobného počtu úmrtí v Malé pevnosti by měl platnost jen tehdy, kdyby věková struktura vězňů byla stejná nebo alespoň podobná jako u ostatního

obyvatelstva v protektorátě. Na úmrtích v českých zemích se pochopitelně nepodílely jednotlivé věkové skupiny obyvatelstva stejně. Poměrně značná byla úmrtnost kojenců do jednoho roku věku a asi 46 % všech úmrtí připadalo na osoby starší než 65 let. Naproti tomu jen asi 20 % zemřelých v protektorátě bylo v době smrti ve věku 15—54 let. Mezi vězni Malé pevnosti bychom našli jen v nepatrné míře nebo vůbec ne osoby, které patřily k věkovým skupinám, v nichž byla značná úmrtnost. Kojenci nebyli v Malé pevnosti vězněni vůbec. Asi 65 % vězňů tvořili lidé mladší než 40 let, něco přes 21 procent bylo ve věku 40—49 let. Celkově tedy tvořili lidé mladší než 50 let přes 86 %, tedy drtivou většinu všech vězňů. Něco přes 10 % vězňů bylo ve věku 50—59 let a jen asi 3 % bylo vězňů šedesátiletých a starších.¹⁰⁾ Příslušníci věkové skupiny, která se v té době nejvíce podílela na úmrtnosti, nebyli tedy v Malé pevnosti prakticky vůbec zastoupeni.

Vzhledem k neúplnosti materiálů, které máme o vězňích Malé pevnosti v období nacistické okupace, nemůžeme zatím přistoupit k přesnějšímu propočtu osob, které by pravděpodobně v letech 1940—1945 v Malé pevnosti zemřely, kdyby zdejší životní podmínky odpovídaly zhruba poměrům v protektorátě. Musíme se proto spokojit jen s velmi hrubým odhadem. S přihlédnutím k počtu vězňů a jejich věkovému složení jsme došli k závěru, že za normálních poměrů by byl počet zemřelých vězňů v terezínské Malé pevnosti pravděpodobně nižší než 300.

Na začátku našich úvah jsme uvedli, že v Malé pevnosti zemřelo v letech 1940 až 1945 asi 2500 vězňů. Mezi tímto odhadem a počtem osob, které by zde pravděpodobně zemřely, kdyby zde byla přibližně stejná úmrtnost jako u příslušných věkových skupin v protektorátě, je tedy obrovský rozdíl. Téměř 90 % úmrtí bylo dle tohoto odhadu způsobeno mimořádnými důvody. Pokud nám neúplnost pramenů dovolí, pokusíme se ukázat alespoň některé příčiny této vysoké úmrtnosti terezínských vězňů.

Počet obětí nacistického teroru v Malé pevnosti byl zvyšován především popravami, které byly prováděny od roku 1943.¹¹⁾ Patří nesporně k otřesným projevům nacistického barbarství, že bylo možno popravovat vězně bez soudního rozsudku. Stačilo rozhodnutí komisaře gestapa (tato rozhodnutí schvaloval formálně pro území protektorátu K. H. Frank). Popravy bez soudního rozsudku byly prováděny — až na nepatrné výjimky — v koncentračních táborech (mnoho našich občanů bylo takto popraveno např. v Mauthausenu). Od podzimu 1943 začala hrát tuto smutnou roli také Malá pevnost. Nezachovaly se nám seznamy popravených, ale na základě zlomkovitě uchovaných nacistických úředních materiálů a především výpovědí bývalých vězňů, dozorců i některých úředníků gestapa, se nám zatím podařilo jmenovitě zjistit 143 osob popravených v Malé pevnosti.¹²⁾ Jde o poměrně značný počet, i když zdaleka neznamená všechny popravy. Svědeckými výpověďmi bývalých vězňů a někdy i dozorců a strážných SS máme doloženy další popravy, při nichž většinou neznáme ani přesné datum popravy, ani počet a jména popravených.

Asi nejméně úplné jsou naše poznatky o popravených v roce 1943. Jmenovitě známe jen 4 vězně, kteří byli v Malé pevnosti popraveni 18. 12. 1943. Bezpečně však máme — několika svědeckými výpověďmi — doloženo, že skupina toho dne popravených byla daleko početnější, že šlo asi o 10—12 osob.¹³⁾ Víme také, že poprava 18. 12. 1943 nebyla jedinou popravou v tomto roce. Dle dopisu bývalého dozorce Hohause z 18. 1. 1973 došlo k první popravě již 18. 8. 1943.¹⁴⁾ Popravu — nebo popravy — na konci léta nebo na začátku podzimu roku 1943 uvádějí i někteří bývalí terezínští vězňové. Neznají jména popravených ani jejich přesný počet a nepamatují si také přesná data poprav. Opírali jsme se však především o výpovědi těch svědků, jejichž informace se ukázaly v bodech, kde byla možná kontrola, jako spolehlivé. Tyto výpovědi se také v podstatě shodují.¹⁵⁾ Můžeme tedy udělat závěr, že na konci léta, na podzim a v zimě 1943 došlo v Malé pevnosti k několika popravám. Většinou šlo o popravy celých skupin vězňů. Vzhledem k neúplnosti materiálu jsme ve jmenném seznamu zemřelých podchytili jen zlomek popravených.

Z roku 1944 máme jmenovitě podchyceno 43 poprav, tedy podstatně více než z roku 1943. Je to dáno jednak tím, že v roce 1944 se v Malé pevnosti popravovalo po celý rok a ovšem též tím, že někteří vězňové zůstávali, zvláště ve druhé polovině roku, v Terezíně poměrně dlouho a mohli po válce vydat o činnosti nacistů úplnější svědectví. Přesto se nám ani z tohoto roku nepodařilo všechny popravy jmenovitě podchytit. Opět máme svědeckými výpověďmi doloženy popravy další, u nichž neznáme jména obětí ani datum popravy. Tak například řadou svědků je doloženo v roce 1944 oběšením pravděpodobně tří vězňů.¹⁶⁾ Šlo snad o polské vězně, kteří byli do Malé pevnosti deportováni z koncentračního tábora v Litoměřicích. Tato poprava se konala někdy na podzim 1944 a byla to jediná nám bezpečně známá poprava oběšením. Jinak byly popravy prováděny zastřelením. Několik svědectví bývalých vězňů uvádí popravu asi šesti osob, prý příbuzných vojáka vládního vojska, který měl v Itálii dezertovat k partyzánům.¹⁷⁾ Bezpečně také víme, že v říjnu 1944 bylo z terezínského koncentračního tábora pro Židy přesunuto do Malé pevnosti asi 20 vězňů. Byli „použiti na nějaké práce“ a po jejich skončení všichni popraveni.¹⁸⁾ Výpovědi bývalých vězňů uvádějí i další popravy v roce 1944, které nemáme ve jmenném seznamu podchyceny. I když se tedy podařilo podchytit ve jmenném seznamu popravy v roce 1944 poněkud úplněji, nemáme ani zdaleka zaznamenány všechny vraždy, které v tomto roce spáchali nacisté na terezínském popravišti.

V roce 1945 máme jmenovitě podchyceny popravy 96 vězňů v terezínské Malé pevnosti. Více než polovina z nich byla popravena na prahu svobody: 2. května 1945. Pro rok 1945 je asi náš seznam popravených osob nejúplnější. Z roku 1945 se nám totiž zachovaly některé seznamy vězňů, pracujících ve funkcích písařů a kápů. Měli přehled o tom, co se v pevnosti děje. Některé z těchto materiálů se jim na sklonku okupace podařilo zachránit a po osvobození z Terezína odnést. Tyto záznamy jsou dnes velmi cennými prameny pro studium dějin Malé pevnosti.¹⁹⁾ Ale ani z roku 1945 není náš seznam úplný a vězňům-písařům a kápům se zřejmě nepodařilo podchytit všechny popravy. Šlo asi většinou o ty případy, kdy vězňové - oběti nebyli vzati vůbec do evidence a ani písaři pak nemohli znát jejich jména. Potvrzovala by to i výpověď poddůstojníka SS Lewinského, který byl členem strážního oddílu SS v Malé pevnosti a velel několikrát popravčí četě (naposledy 2. května 1945). Před Mimořádným lidovým soudem v Litoměřicích vypovídal v roce 1946, že se účastnil popravy 10 osob začátkem roku 1945.²⁰⁾ Takovou popravu však nemáme v našem jmenném seznamu podchycenu.

Pravděpodobně ani v budoucnu se nám nepodaří sestavit úplný seznam popravených v Malé pevnosti, i když jej budeme po zpracování nových materiálů doplňovat. Většinu popravených tvořili Češi, ale na popravišti v Malé pevnosti bylo zastřeleno i hodně sovětských občanů, především těch, kteří bojovali v našich zemích v partyzánských oddílech. Popraveni zde byli i jednotlivci z dalších evropských národů. V některých případech se zřejmě ani příbuzní nedověděli, kde a jakým způsobem skončil život jejich otce, bratra, syna.

Z toho, co jsme uvedli, jasně vyplývá, že počet popravených v Malé pevnosti byl podstatně vyšší než počet těch, jejichž popravu se nám podařilo podchytit ve jmenné kartotéce. Při pokusu zodpovědět otázku, kolik osob bylo v Malé pevnosti popraveno, se můžeme opírat jen o odhady. Můžeme se však též odvolat na výpovědi dvou svědků, u nichž lze předpokládat dobrou informovanost, protože vykonávali v Terezíně důležité úřední funkce a oba byli v Terezíně po celou dobu, kdy se zde popravovalo. Byli to dozorce Hohaus, který se svým slušným chováním k vězňům odlišoval od ostatních dozorců, a úřední lékař Malé pevnosti dr. Krönert. Také on se někdy snažil vězňům pomoci. Hohaus po válce odhadoval počet popravených v Malé pevnosti na 250 osob a dr. Krönert, který vystavoval úmrtní listy, mluvil asi o 300 popravených.²¹⁾ Krönert ani Hohaus neměli zájem počet poprav zvyšovat. Považujeme jejich odhady za reálné a předpoklad, že kulky popravčích čet ukončily v Malé pevnosti život asi 250

až 300 vězňů, za pravděpodobný. Popravy by se dle tohoto odhadu podílely na úmrtích terezínských vězňů asi 10–12 %.

Násilná smrt však měla v Malé pevnosti i jiné formy než popravu. A je třeba říci, že to byly většinou formy daleko drastičtější a přinášely vězňům mnohem větší utrpení než „prostá“ poprava. Vězňové byli umláceni nebo jiným způsobem utýráním dozorců k smrti a většina z nich umírala v hrozných bolestech a smrt pro ně byla vysvobozením.

Odhadnout, kolik osob bylo tímto způsobem připraveno o život, je ještě nesnadnější než v případě poprav. V nacistických pramenech nebyla pochopitelně nikdy taková diagnóza uvedena, a tak se můžeme opírat jen o záznamy pořizené tajně písáři a kápy a především o vzpomínky bývalých vězňů. Je pochopitelné, že tímto způsobem můžeme podchytit jen zlomek v Terezíně spáchaných vražd a ještě v menší míře můžeme zjistit jména těch, kteří byli dozorců umučeni.

Nejprve se zmíníme o skupině vězňů, která byla sice relativně velmi málo početná, ale kde bestiální mučení mělo formy tak hrozné, že se vrylo do paměti téměř všech vězňů, kteří byli v té době v Terezíně. Šlo o vězně, kteří se pokusili o útěk z Malé pevnosti, byli chyceni a deportováni zpět. Při jejich likvidaci neznala surovost dozorců mezí. Máme podrobné zprávy o pěti případech takovéto likvidace (není ovšem jisté, zda jich nebylo více). Ve všech nám známých případech byl chycený vězeň zasypán desítkami a stovkami ran, že se na konci exekuce jeho tělo podobalo zkrvaveným cárům masa, vzbuzujícím hrůzu v očích ostatních vězňů.

Hrozným způsobem byla v samotkách v srpnu 1942 zavražděna skupina čtyř vězňů, mezi nimiž byl pokrokový novinář K. Z. Klíma. Byla jim podána bramborová kaše, do níž dozorců nasypali velké množství soli a pepře. Vězňové museli toto jídlo sníst. Pak byli zavřeni do samotek a přes veškeré prosby nedostali nic k pití. Dozorců je chodili ještě bít. Výsledkem této akce bylo, že vězňové během několika dnů zemřeli.²²⁾ Tohoto způsobu týrání používali dozorců i vůči jiným skupinám vězňů, i když to nemělo vždy tak tragické následky.

S mimořádnou krutostí zacházeli terezínská dozorců se židovskými vězni. Terezínská Malá pevnost nebyla speciálním táborem pro Židy. Židé z protektorátu a později i z dalších evropských zemí byli z rasových důvodů posíláni do koncentračního tábora pro Židy, tzv. ghetta v Terezíně. Odtud jejich cesta vedla do vyhlazovacích táborů, především do Osvětimi. Do Malé pevnosti byli posíláni Židé, kteří se z hlediska nacistů dopustili nějakého přestupku. Nejčastěji to bylo porušení některého z nesmyslných a nesplnitelných předpisů nebo nějaký prohřešek v ghettu, někdy to však bylo také za účast v odboji. Pro židovské vězně byla Malá pevnost v pravém slova smyslu vyhlazovacím táborem. Dozorců Storch, Soukup i někteří další je ubíjeli při pracovním nasazení, v celách, při náhodném setkání na dvoře apod. Rozsah tohoto ubíjení nám ukazuje výpověď vězně, který v roce 1943 zastával funkci kápa 1. dvora a vedl si evidenci úmrtí. Vzpomíná, že za tento rok podchytil 80 případů ubití židovských vězňů.²³⁾ Tento vězeň se ukázal jako velmi spolehlivý svědek, nezveličuje, jeho odhady jsou vždy velmi strážlivé, a můžeme mu proto plně věřit. Ostatně jeho údaj potvrzují i desítky výpovědí jiných vězňů. Židé byli ubíjeni nejen v roce 1943, ale po celou dobu existence Malé pevnosti jako policejní věznice gestapa, respektive jako koncentračního tábora.

Příkladem bestiálního vraždění židovských vězňů je i likvidace transportu z Kolína nad Rýnem. Dostal se do Malé pevnosti 4. 10. 1944 a šlo pravděpodobně o omyl. Transport měl být dodán do ghetta a snad šlo dokonce o osoby, které měly být „chráněny“. V transportu převládali staří lidé, muži i ženy. Přesný počet osob tohoto transportu neznáme. Odhady se pohybují od 60 do 100 lidí. Transportovaní byli přesvědčeni, že jedou do nějakého slušného židovského sídliště. Někteří si snad dokonce zaplatili pobyt v něm. Táhli s sebou ve velkých kufrech mnoho cenných, ale pro život v koncentračním táboře naprosto zbytečných věcí. Hned po příchodu se na ně dozorců vrhli

a začali je mlátit. Někteří byli ubiti již při této „přijímací proceduře“. Muži pak byli namačkáni do malíčké cely na prvním dvoře. Nedostávali téměř žádnou stravu a hynuli hladem a zadušením. Aby urychlil jejich likvidaci, nutil je dozorce Rojko, aby se sami věšeli na prostěradlech upevněných na palandách. Podle odhadu vězně, který vedl komando odklízející mrtvolky, bylo nucenou sebevraždou oběšením likvidováno asi 30 vězňů. Během několika dnů byl tak zlikvidován téměř celý transport. Když se vysvětlil omyl s umístěním do Malé pevnosti, mohlo být do ghetta přesunuto jen několik žen, které toto hrozné mučení přežily.²⁴⁾

Stejně hrozný byl v roce 1945 osud osvětimských vězňů. Šlo většinou o uprchlíky z transportů smrti z Osvětimi. Podařilo se jim sice na území protektorátu utéci, ale byli chyceni a gestapem posláni do Malé pevnosti. První větší skupina těchto vězňů dorazila 26. ledna 1945. Po ní následovaly další transporty. Odhadujeme, že do poloviny února jich přišlo do Malé pevnosti asi 360 až 380. Byli to příslušníci všech evropských národů a bylo mezi nimi hodně Židů. Přijetí všech těchto skupin bylo hrozné. Opakovaly se scény, o nichž jsme mluvili při týrání osob z transportu z Kolína nad Rýnem. Věžňové zbídačení utrpením v Osvětimi i během transportu, vyhladověli a mnozí z nich těžce nemocní, byli hned při příchodu surově zmláceni, pak namačkáni do cel a tam ubíjení dozorcí a likvidování hladovkou. Na týden dostávali tolik jídla, co ostatní vězňové na jeden den (přítom i tato „normální“ strava byla naprosto nevyhovující). Jídelníček „Osvětimských“ vypadal tak, že v pondělí dostávali polévku a kousek chleba, ve středu jen polévku a v pátek černou kávu a kousek chleba. Je proto pochopitelné, že houfně umírali hladem nebo i zadušením v přeplněných celách, kde byl nedostatek kyslíku. Dozorci ještě tento proces různými způsoby týrání urychlovali. Z mužů přežilo toto peklo jen několik (snad asi 7—8). Lepší byla situace žen. Ne proto, že by k nim byli dozorcí ohleduplnější, ale život jim zachránila solidarita ostatních vězenkyň. Tajně, otvorem ve zdi, posílaly české a sovětské vězeňkyně do cely potraviny, a tak zachránily osvětimským ženám životy.²⁵⁾

Utrpením byly pro vězně Malé pevnosti práce při hloubení protitankových příkopů v březnu roku 1945. Každý den byly na práci nahnány stovky vězňů. Mnozí z nich nedostali žádné nářadí, a tak museli hloubit příkopy a vyhazovat zeminu holýma rukama. Dozor nad nimi měli žáci zpravodajské školy SS v Litoměřicích. Byli to větší mladí lidé, kteří se ještě v posledních týdnech války předháněli v surovém nakládání s vězni. Nejen že je mlátili a i jinak týrali, ale dokonce vězně stříleli. Ve dnech 17.—21. března bylo při těchto pracích zastřeleno 33 vězňů, jejichž jména známe.²⁶⁾

Uvedli jsme několik případů masového ubíjení vězňů. Často však rozzuřený nebo opilý dozorce některého ubohého vězně umlátí. Jen jako příklad uveďme umučení mladého studenta Jaroslava Svátka, které se vrylo do paměti mnoha vězňů. Svátek byl udán pro šíření zpráv a spolu s dalšími vězni surově zmlácen. Těžce raněný byl hosen na samotku a Jöckel zakázal poskytnout mu jakékoliv ošetření (tajně byl přece jen českým lékařem-vězněm ošetřen). Zachránit se jej nepodařilo a Svátek 12. dubna 1944 svým zraněním podlehl.²⁷⁾

Z toho, co jsme uvedli, vyplývá naprosto jasně, že ubíjení vězňů v Malé pevnosti nebylo ničím výjimečným, něčím, k čemu by snad došlo nešťastnou náhodou. Na ubíjení vězňů se ve větší nebo menší míře podíleli téměř všichni dozorcí (výjimkou byl již vzpomenutý dozorce Hohaus a dozorce Sternkopf). Terezín byl táborem, v němž si vězeň nebyl nikdy jist před dozorcí a vždy mu z jejich strany a od velitele pevnosti Heinricha Jöckla hrozilo nebezpečí smrti. Zvrácený nacistický řád pochopitelně netrestal ubíjení a týrání vězňů. Umožňoval terezínským dozorcům a strážným SS bez zábran vraždit.

Uvedli jsme již úvodem, že odpověď na otázku, kolik vězňů zahynulo na následky bití a jiného mučení dozorců, je velmi nespádná. Přesně na ni nebudeme moci zřejmě odpovědět nikdy. Nacisté se snažili velmi pečlivě zahlazovat stopy svých zločinů. Ani

z výpovědí vězňů nebudeme moci nikdy sestavit přesnější přehled vražd terezínských vězňů. Terezín byl průchozím táborem a žádný z vězňů zde nebyl po celou dobu okupace. Normální vězeň nemohl mít nikdy přehled o tom, co se dalo v různých částech tábora, a ani ti vězni, kteří pracovali ve funkcích písařů nebo kápů, nemohli zaznamenat vše. Mimoto vykonávali své funkce jen po určité dobu a někteří z nich se nedožili osvobození. Předchozí text však jistě dosti přesvědčivě ukazuje, že nešlo o vraždy jednotlivců nebo desítek vězňů, ale že tímto způsobem byly připraveny o život stovky lidí. Domníváme se, že počet ubitých a jinak dozorcí umučených vězňů byl nejméně dvojnásobkem počtu popravených, že tedy šlo alespoň o 600—700 osob. Přitom jsme přesvědčeni, že tento náš odhad je spíše minimální.

Popravení a zvlášť dozorců zavraždění vězňové tvoří skupinu osob, jejichž život ukončili nacisté násilným způsobem. Za normálních okolností by se tito lidé zřejmě dožili osvobození, protože nezemřeli z přirozených důvodů. Jejich smrt nezavinila ani sešlost věkem, ani smrtelná choroba, ani zranění způsobené nešťastnou náhodou. Jejich smrt způsobila zvláste gestapa, terezínských dozorců a strážných SS. Podle našich výše uvedených odhadů byl tímto způsobem ukončen život asi 850—1000 vězňů. Za bližší skutečnosti považujeme číslo vyšší. Z toho pak vyplývá otřesný závěr, že asi 40 % vězňů, kteří zemřeli v Malé pevnosti, zahynulo násilnou smrtí.

O dalších příčinách úmrtí se dovidáme — s výjimkou posledních týdnů okupace — prakticky jen z obecných výpovědí vězňů, především těch, kteří pracovali v Malé pevnosti ve funkcích vězeňských lékařů.²⁸⁾ Počet diagnóz, které se nám pro naši jmennou kartotéku podařilo z jiných pramenů zjistit, je tak malý, že z něho nelze dělat žádné, ani ne hypotetické závěry. Mimoto, jak jsme uvedli již výše, byla značná část těchto diagnóz fingována.

Ze všech dosažitelných zpráv jasně vyplývá, že vězňové Malé pevnosti žili v hrozných podmínkách, které musely nutně nepříznivě ovlivňovat jejich zdravotní stav. Přitom se životní podmínky rok od roku zhoršovaly a jejich nesnesitelnost vyvrcholila v roce 1945.

Jak ze stovek vzpomínek bývalých terezínských vězňů jednoznačně vyplývá, trpěli vězňové Malé pevnosti stále hladem. Strava, kterou dostávali, byla naprosto nedostačující. Navíc velitel Malé pevnosti vyhlašoval někdy jako kolektivní trest pro skupiny vězňů hladovku. Vysílení vězňové pak nedostávali ani ten minimální příděl jídla. Možnosti získat nějaké přilepšení a doplnění stravy byly pro většinu vězňů nepatrné. Příbuzní jim sice posílali balíčky s jídlem, ale ty byly vykrádány dozorcí a později byly všechny nebo téměř všechny potraviny z balíčků zabavovány. Velmi malé byly i možnosti získat něco k jídlu při pracovním nasazení. Jen na některých komandech mohl vězeň sníst nebo si tajně schovat spadlé jablko, nějakou zeleninu, řepu apod. I to však bylo spojeno s velkým rizikem a někteří dozorcí a strážní SS krutě trestali vězně, kteří se takto pokusili získat potravu.

Při nedostačující stravě však museli vězňové velmi těžce pracovat. Byli posíláni na práce při úpravě železničního svršku, na vykládání a nakládání vagónů, na nádenické práce v Schichtově továrně v Ústí n. L., na budování podzemní továrny „Richard“ apod. Strážní SS při tom nutili vězně k vysokým pracovním výkonům a často je za trest tělesně týrali. Přitom na komanda chodilo mnoho lidí, kteří nebyli zvyklí tělesné práci, mnohdy i lidé nemocní, ztýraní po výsledcích na gestapu apod. Většina vězňů se z práce vracela naprosto vyčerpaná. Některé museli spoluvězňové podpírat, aby vůbec do Malé pevnosti došli.

Vězňové nemohli dostatečně obnovit své tělesné síly ani spánkem v celách. Spali v přeplněných, studených a vlhkých kobkách, často jen na holých prknech nebo dokonce jenom na zemi. Jejich spánek zhoršovalo i nesmírné množství hmyzu — blech a vši. Navíc doba, kdy mohli vězňové spát, byla často příliš krátká. Spánek tedy nepřinášel vězňům potřebný odpočinek.

Hrozné byly v táboře hygienické podmínky. Vězňové přicházeli z práce špinaví, zpenění, jindy zase promoklí — a přitom možnosti udržovat čistotu těla i oděvu byly naprosto nedostatečné. Na většinu cel bylo pouze jedno umyvadlo s tekoucí studenou vodou. V něm se muselo umýt několik desítek vězňů, a tak před umyvadly stála ráno i večer fronta. Přívod vody do pevnosti nepostačoval. Někdy přestávala voda téci a někteří vězňové neměli vůbec možnost se umýt. Podobné problémy měli vězňové i s udržováním čistoty prádla a šatstva. V táboře byly sice vybudovány sprchy, ale ty zdaleka nestačily potřebám přeplněného objektu. Vězňové proto mohli užívat sprch jen nepravidelně a v posledním roce existence koncentračního tábora v Malé pevnosti bylo mnoho těch, kteří se do sprch vůbec nedostali, i když zde byli vězňeni i několik měsíců.

Vzhledem k těmto nevyhovujícím hygienickým podmínkám je pochopitelné, že se v Malé pevnosti nesmírně rozšířil obtížný hmyz. Ten nejen sužoval vězně, jak jsme o tom již mluvili výše, ale bylo i riziko, že se může stát nositelem hrozné infekce skvrnitého tyfu. Toto riziko bylo nacistům dobře známé z jiných koncentračních táborů. Ani v tomto ohledu nebyla provedena potřebná opatření, aby se zabránilo rozšíření infekci přenášených hmyzem.

Hrozné životní a hygienické podmínky byly příčinou vysoké nemocnosti vězňů. Její překonání by bylo vyžadovalo rozsáhlou zdravotnickou pomoc. Předně bylo třeba vybudovat systém preventivních opatření, kterými bylo možno šíření chorob zabránit nebo alespoň omezit. Dále bylo nutno zajistit účinnou léčbu těch, kteří již onemocněli. To se však nestalo. Zůstane navždy obžalobou nacismu, že v Malé pevnosti — stejně jako v jiných koncentračních táborech — nebyla zajištěna ani ta nejzákladnější péče o nemocné. Nebyla zde možnost důsledně izolovat vězně nemocné infekčními chorobami. Tím se pochopitelně zvyšovalo nebezpečí šíření těchto chorob. Nemocní nedostávali potřebnou stravu. Nebyly pro ně potřebné léky. Často i vězni s vysokou horečkou museli nastoupit do práce. V Malé pevnosti byla sice zřízena marodka a pracovali v ní nesmírně obětavě čeští lékaři - vězni, boj za zdraví vězňů vedli však často s holýma rukama. Využívali všech legálních a hlavně nelegálních cest k získávání léků a lékařských nástrojů, ale to zdaleka nestačilo krýt potřeby tábora v Malé pevnosti. Nemohli ani zajistit osvobození nemocného vězně od pracovního nasazení. Jejich obětavá činnost byla velitelem Malé pevnosti Jöcklem a ostatními dozorci všemožně znesnadňována a někdy i znemožňována. Bylo jim zakazováno ošetřit některé vězně (např. židovské). Nejednou se stalo, že dozorce vyhnal klackem nemocné z marodky nebo ranami rozehnal vězně, kteří čekali na ošetření. Tímto brzděním práce zdravotníků a nezajištěním ani těch základních podmínek pro ošetřování vězňů zavinili nacisté smrt stovek osob.²⁹⁾ Pokusíme se nyní ukázat, které byly nejčastější příčiny úmrtí, mimo různé formy násilné smrti, o nichž jsme již mluvili.

Ze vzpomínek bývalých terezínských vězňů i výpovědí těch, kteří pracovali jako lékaři, vyplývá, že po celou dobu okupace byla v Malé pevnosti velká úmrtnost na tuberkulózu. Někteří vězňové sem již s touto těžkou chorobou přicházeli. Většinou však nebyli nemocní natolik, aby byl bezprostředně ohrožen jejich život. V Terezíně se jim však vlivem nedostatku stravy, nevyhovujícího ubytování a práce, která byla nad jejich tělesné možnosti, nemoc rychle zhoršovala. Protože nebylo v silách lékařů - vězňů poskytnout jim potřebnou pomoc a zajistit pro ně nutné životní podmínky, především vyhovující ubytování a řádnou stravu, mnozí z nich brzy umírali. Problémem se stalo také šíření tuberkulózy. Ti, kteří měli otevřenou tuberkulózu, nebyli dostatečně izolováni a leželi na celách vedle dosud zdravých, ale vyhladovělých a prací vyčerpaných vězňů, jejichž oslabený organismus pak poměrně snadno podléhal nákaze. A tak v Terezíně onemocněli tuberkulózou vězňové, kteří sem přišli zdraví a kteří by za normálních podmínek zřejmě tuto chorobu nedostali.

Další nemocí, která způsobila smrt mnoha terezínských vězňů, byly zápalý plic.

Šlo nesporně o onemocnění, jehož velké rozšíření i značná úmrtnost byly dány mimořádnými terezínskými poměry. Vězňové museli nastupovat do práce za každého počasí. Nebyli dostatečně oblečení. Vraceli se z práce promočení a neměli si kde usušit šatstvo a zahřát se. Za každého počasí museli stát na apelech. Do práce nastupovali — jak jsme se již zmínili — mnohdy i nemocní, s horečkami. Někdy vyhnali bezohlední dozorcí vězně po osprchování nahé na dvůr a nechali je tam v chladnu čekat na vydání odšvihových šatů. To vše vedlo k rozšiřování zápalů plic. Je pak pochopitelné, že tato choroba měla mezi zuboženými vězni často katastrofální následky.

Vězňové umírali i na další choroby, na růži, otravy krve, záškrt, střevní choroby, spálu atd. Byly to nemoci, které se vyskytovaly i mezi ostatním obyvatelstvem protektorátu. Rozdíl byl však v tom, že v civilních poměrech je bylo možno, díky potřebné lékařské péči, většinou včas zvládnout. V Malé pevnosti těmto chorobám vězňové často podléhali.⁵⁰

Zdravotní poměry v terezínské Malé pevnosti tedy nebyly dobré. Přece se však až do podzimu roku 1944 podařilo zabránit tomu nejhoršímu — rozšíření nějaké zhoubné infekce, která by masově zasáhla terezínské vězně. Lékaři - vězni si byli tohoto nebezpečí vědomí a nacházeli ve svém úsilí zabránit vypuknutí epidemie podporu mezi mnoha uvědomělými politickými vězni. V posledních měsících roku 1944 se však v přeplněné Malé pevnosti nepodařilo situaci zvládnout a mezi vězni se masově rozšířila úplavice. Ani v této situaci, kdy v táboře hrozivě stoupala úmrtnost, se nenechal Jöckel pohnout k radikálnějším zdravotnickým opatřením. Naopak, on i další dozorcí odmítali odůvodněný názor lékařů, že jde o úplavici, a tvrdili, že jde o běžné průjmové onemocnění. Nemocní proto nedostávali potřebné léky. Prakticky jediným prostředkem proti této infekční chorobě bylo dřevěné uhlí, které si vězňové sami vyráběli opalováním kusů dřeva. Protože nebylo k dispozici potřebné množství účinných léků, byla většinou jedinou možností léčby důsledná hladovka. Tu však oslabené organismy vězňů často nevydržely a úmrtnost na konci roku 1944 a v prvních měsících roku 1945 silně stoupala. Naše prameny nám však nedovolují odpovědět na otázku, kolik lidí v Terezíně na úplavici zemřelo.

Další, a tentokrát daleko horší epidemie se rozšířila mezi vězni Malé pevnosti na jaře 1945. O ní jsme přece jenom trochu lépe informováni, protože o úmrtích v roce 1945 máme více a spolehlivějších zpráv, než o úmrtích v předchozích letech. V našem seznamu zemřelých v Malé pevnosti máme v roce 1945 jmenovitě podchyceno 1164 vězňů. Jde o osoby, které zemřely v koncentračním táboře v Malé pevnosti nebo těsně po osvobození v pomocných nemocnicích v Terezíně (v menším počtu případů jinde) na následky věznění. Na rozdíl od předchozích let nám tento rekonstruovaný seznam podchycuje zřejmě většinu (i když ani v této době ne všechna) úmrtí vězňů terezínské Malé pevnosti. Cenná je i skutečnost, že se nám u 450 zemřelých podařilo zjistit příčinu úmrtí (přitom jde většinou o zjištění spolehlivé, nikoliv o fingované diagnózy). Údaje o příčinách úmrtí jsou méně četné do 25. dubna 1945, ale od tohoto dne je máme zjištěny asi u 50 % všech zemřelých.

Zásluhu na této naší lepší informovanosti nemají nacisté; ani z této doby se nám nezachoval kompletní úřední materiál o vězňích. Zásluhu na těchto informacích mají především vězni, kteří pracovali ve funkcích písařů a kápi. Zmínili jsme se již o tom, že si pořizovali různé záznamy o vězňích a jejich zásluhou máme tedy v roce 1945 podchyceno jmenovitě většinu úmrtí a v některých případech i udání diagnózy.

Z materiálů, které se nám podařilo pro jmennou kartotéku zemřelých shromáždit, vyplývá, že nemoc, která nejhůře postihla v roce 1945 terezínské vězně, byl skvrnitý tyf. Byla to nemoc, která se již před první světovou válkou vyskytovala v českých zemích, ovšem jen naprosto sporadicky. Poněkud se rozšířila v letech 1915—1918, ale úplně byla zlikvidována ve dvacátých letech. Skvrnitý tyf, který je přenášen infikovanou vší, se v době druhé světové války v nacistických koncentračních táborech veli-

ce rozšířil. Bylo to důsledkem naprosto nevyhovující tábora hygieny a přeplnění těchto táborů, v nichž byli soustředěni vězni z celé nacisty okupované Evropy. Terezínské koncentrační tábory i koncentrační tábor v Litoměřicích však zůstávaly až do začátku roku 1945 této hroznou epidemií ušetřeny.

Na sklonku roku 1944 museli nacisté před postupující Sovětskou armádou evakuovat některé koncentrační tábory, především pověstný vyhlazovací tábor v Osvětimi. Chtěli tak zahladit stopy svých zločinů. Vězňové evakuovaných táborů byli po hrůzných cestě v otevřených železničních vagoncích, vyhladovělí a zmrzlí, umísťováni do jiných koncentračních táborů. Dostali se do nich i ti, kteří z transportu utekli, nebyli na útěku zastřeleni, ale později byli chyceni gestapem. Někteří z těchto vězňů přišli i do Terezína a do Litoměřic a na svých zubožených tělech přinesli hroznou nákazu skvrnitého tyfu. Nákaza se projevila nejprve v koncentračním táboře v Litoměřicích a asi v březnu 1945 také v Malé pevnosti.

Malá pevnost byla na sklonku zimy a na začátku jara 1945 neúnosně přeplněna. V malé prostora ve vlhkých a studených celách bylo doslova namačkáno asi 5000 vězňů. V březnu 1945 se mezi nimi objevilo horečnaté onemocnění, kterému mnozí podléhali. Lékaři - vězni byli novou infekcí překvapeni. Většina z nich před válkou pracovala v českých zemích a se skvrnitým tyfem nepřišli do styku. Přesto však brzy vyslovovali podezření, že jde o epidemii této hrozných choroby (jako první vyslovili názor, že jde o skvrnitý tyf, polský lékař - vězeň a český lékař, který před válkou pracoval na Zakarpatské Ukrajině a tam se s případy skvrnitého tyfu seznámil). Bezpečně prokázat, že jde o skvrnitý tyf, však nebylo možné. Velitel pevnosti Jöckel odmítal povolit odeslání vzorků krve nemocných vězňů a znemožňoval tak určení diagnózy.

„Skvrnivka“ nebyla sice naprosto bezpečně zjištěna, ale přesto lékaři z řad vězňů i německý úřední lékař dr. Krönert Jöckla upozorňovali na možnost, že jde o tuto infekci a varovali jej před možnými hroznými následky. Navrhovali také opatření, která bylo třeba v Terezíně provést. Snaha lékařů však byla marná. Jöckel až téměř do konce své vlády v Terezíně odmítal vzít na vědomí skutečnost, že pravděpodobně jde o skvrnitý tyf. Lékaře, který to tvrdil, dokonce potrestal a ovšem neprovedl žádné z lékařů doporučených opatření.³¹⁾

Každá válka pochopitelně dává vzniknout řadě zdravotnických problémů. Nám samozřejmě nejde o problematiku úrazů způsobených v boji, ale o šíření infekčních nemocí. Toto nebezpečí přináší pohyb front, přesuny obyvatelstva a zhoršení životních i hygienických podmínek. Terezín byl stranou velkých válečných událostí i přesunů lidí. Jsme tedy přesvědčeni, že v terezínské Malé pevnosti bylo možno zabránit již vzniku a rozhodně pak rozšíření epidemie skvrnitého tyfu. Bylo by to ovšem vyžadovalo, aby ztýraní vězňové z evakuovaných koncentračních táborů byli při příchodu do Terezína podrobeni zdravotní prohlídce, hygienické očištění a podezřelí z nákazy byli izolováni. Jsme přesvědčeni, že to bylo proveditelné, i když počet vězňů, kteří byli z evakuovaných koncentračních táborů deportováni do Litoměřic a do Terezína, nebyl nijak malý. Co se Malé pevnosti týče, zaměřili se však dozorcí v čele s Jöcklem na mlácení, ubíjení a likvidování vězňů z evakuačních transportů a pranic se nestarali o to, že mohou být zdrojem nákazy. Stejně tak neprovedli opatření k omezení styku mezi vězni z Malé pevnosti a koncentračního tábora v Litoměřicích, kde se nákaza projevila dříve (z Malé pevnosti chodilo početné komando na práce v podzemní továrně Richard, kde pracovali vězňové z koncentračního tábora v Litoměřicích).

Bylo tedy v silách velení tábora v Malé pevnosti zabránit již zanešení epidemie. Když však již propukla, měl velitel Malé pevnosti zabránit jejímu šíření. Bylo třeba především zlepšit hygienické podmínky a především likvidovat hmyz, sužující vězně. Lékaři navrhovali potřebná opatření Jöcklovi, ale ten je odmítal provést. V Malé pevnosti byla sice odšívárna, kde měl být likvidován všechen vězně obtěžující a mezi tím i infikovaný hmyz. Kapacita odšívárny však zdaleka nestačila k očištění velkého

počtu vězňů a jejich šatstva. I vlastní odvěšvení se však ukázalo jako naprosto neúčinné. Nebylo totiž současně provedeno důsledné odvěšvení dvorů a cel. Likvidace epidemie skvrnitého tyfu vyžadovala rozsáhlá a rázná opatření. Ta však Jöckel odmítal i v době, kdy byla existence tyfu v Malé pevnosti bezpečně potvrzena laboratorní zkouškou (došlo k tomu 25. dubna 1945). Jöckel tak nese v posledním období války — takřka na prahu osvobození — odpovědnost za smrt mnoha terezínských vězňů.

Ani v případě epidemie skvrnitého tyfu nemůžeme spolehlivě říci, kolik vězňů Malé pevnosti na skvrnitý tyf zemřelo. První záznam o úmrtí z této příčiny se nám podařilo zjistit až k datu 27. dubna 1945. Od té doby je tato nemoc uváděna jako velmi častá příčina smrti. Zaznamenána je u 103 osob, které zemřely v Malé pevnosti nebo v nemocnicích (především v Terezíně) těsně po osvobození. Tyf bez upřesnění, zda šlo o břišní nebo skvrnitý, je udáván jako příčina smrti vězňů Malé pevnosti v roce 1945 u 21 zemřelých. Můžeme předpokládat — vzhledem k velkému rozšíření „skvrnivky“ —, že alespoň část z nich zemřela na skvrnitý tyf.³²⁾

Již tato čísla dokazují značný rozsah i zhoubné důsledky epidemie skvrnitého tyfu v Malé pevnosti. Zřejmě však ani zdaleka nevystihují skutečnost. Z dostupných materiálů se nám totiž nepodařilo podchytit úmrtí na skvrnitý tyf před 27. dubnem 1945. Víme však, že již od března měli lékaři - vězni podezření, že jde o skvrnitý tyf a toto jejich podezření se později plně potvrdilo. Počet zemřelých na skvrnitý tyf by bylo tedy nutno zvýšit o ty, kteří zemřeli na tuto chorobu v březnu 1945 a před 27. dubnem 1945. Podle výpovědí lékařů jich zřejmě bylo hodně, přesně to však zjistit nelze. Ani po 27. dubnu však nemáme údaje o diagnózách u všech vězňů, ale jen asi u poloviny zemřelých. I mezi těmi, u nichž není udána příčina úmrtí, byly zřejmě oběti skvrnitého tyfu, a to nejen jednotlivci, ale asi značná část těch, kteří v době vyvrcholení tyfové epidemie zemřeli. Konečně je nutno vzít v úvahu, že v kartotéce zemřelých, kterou jsme se pokusili rekonstruovat, nemáme podchycena všechna úmrtí jako taková. Někteří vězňové, kteří odešli těsně po osvobození z Malé pevnosti, odcházeli infikováni skvrnitým tyfem a zemřeli na následky této hrozné choroby na cestě domů nebo v některé nemocnici v blízkosti svého bydliště. Vezmeme-li v úvahu všechny tyto skutečnosti, může odhadnout, že počet zemřelých na skvrnitý tyf několikanásobně převyšil 103 osob, které máme jmenovitě doloženy. Na skvrnitý tyf zemřelo zřejmě několik set vězňů Malé pevnosti. Tato úmrtí můžeme považovat plně za důsledek nacistického teroru.

Pokud jde o další příčiny úmrtí terezínských vězňů v roce 1945 (mimo popravu, zastřelení a ubití, o nichž jsme již mluvili), byly do značné míry stejné jako v letech 1940 až 1944. Tuberkulóza je uvedena v naší kartotéce jako příčina úmrtí v roce 1945 u 32 osob (u tohoto i u dalších čísel si musíme uvědomit, že v roce 1945 máme udány diagnózy asi u 40 % zemřelých, že tedy skutečný počet úmrtí na tuberkulózu i další uváděné choroby byly podstatně vyšší). Zápal plic zavinil dle údajů v kartotéce smrt 18 vězňů. Značně byl zřejmě v roce 1945 rozšířen i břišní tyf, který je uváděn jako příčina smrti u 38 vězňů, a úplavice, která je zaznamenána jako důvod úmrtí u 21 osob.

Přes neúplnost pramenů můžeme vyvodit závěry vysvětlující vysokou úmrtnost vězňů terezínské Malé pevnosti. Příčin bylo více, předně to byla přímá likvidace vězňů popravou, ubitím, zastřelením nebo jiným způsobem umučení. Hrozné životní podmínky pak vedly k tomu, že se v daleko větší míře rozšířily mezi vězni choroby, které se i jinak v českých zemích vyskytovaly (tuberkulóza, zápal plic, záškrť, růže, spála, úplavice, břišní tyf atd.). Vzhledem k tomu, že správa koncentračního tábora v Malé pevnosti nezajistila ani minimální potřebnou péči o nemocné a dokonce všemožně práci lékařů znemožňovala, byla úmrtnost na tyto choroby podstatně vyšší, než bylo v našich zemích obvyklé. Konečně pak hrubé zanedbání hygienických zásad a skutečnost, že vězňové nemohli ani při nejlepší snaze dodržovat osobní hygienu a čistotu v celách, vedlo ke vzniku u nás naprosto neobvyklé epidemie skvrnitého tyfu. I tak ale

zanedbání a dokonce znemožňování péče o nemocné podstatně zvýšilo úmrtnost na tuto chorobu. Teprve ilegálně připravovaná česká pomocná akce a lékaři a ošetřovatelky Sovětské armády přinesli terezínským vězňům účinnou zdravotnickou pomoc.

Umučení v terezínské Malé pevnosti jsou otřesným svědectvím nacistického barbarství. Obětí nacistického teroru bylo pochopitelně, vzhledem k rozsahu a charakteru tábora, méně než ve velkých koncentračních táborech. Metody fašistů v Malé pevnosti však nebyly méně kruté a terezínská skutečnost zůstane navždy varováním před všemi formami fašismu, před všemi pokusy o omezování lidské svobody a zotročování člověka člověkem.

Poznámky:

- 1) Odhady počtu a úmrtnosti vězňů se opírají o práci „Malá pevnost Terezín“, Praha 1976 (dále jen Malá pevnost Terezín), str. 36 — 57, 65 — 68.
- 2) StA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 963/46, proces s dr. B. Krönertem.
- 3) Kartotéka zemřelých v Malé pevnosti byla sestavena na základě torza vězeňské kartotéky Malé pevnosti Terezín (uložené v StA Litoměřice), Seznamů zatčených (pankráckých vězeňských knih) z let 1944 — 1945 (sbírka Okupační vězeňské spisy ve SÚA Praha), fondu KT Terezín (StA Litoměřice), deníků kápů Průši a Charváta (archiv Památníku Terezín), matriky zemřelých v Terezíně v době okupace (MěstNV Litoměřice) a různých seznamů vězňů uložených v archivu Památníku Terezín. V budoucnu bude doplňována na základě dalších materiálů, především výpovědí bývalých vězňů a dopisů pozůstalých, které jsou uloženy v archivu Památníku Terezín.
- 4) Neúplnost našeho seznamu např. jasně vyplývá ze skutečnosti, že v r. 1942 máme jmenovitě v Malé pevnosti doloženo 53 úmrtí, ale v r. 1943, kdy se počet vězňů podstatně zvýšil a životní podmínky zhoršily, jen 17 úmrtí.
- 5) StA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46, Proces s Jöcklem (dále jen proces s Jöcklem).
- 6) Veškeré údaje o úmrtnosti v protektorátě jsou uváděny na základě prací: Československá statistika, řada XIV, sv. 168 (Praha 1944), sv. 170 (Praha 1945), sv. 172 (Praha 1945), sv. 174 (Praha 1948), sv. 176 (Praha 1948), sv. 178 (Praha 1949). V těchto statistikách nejsou podchycena úmrtí našich občanů mimo hranice protektorátu, tedy také ne úmrtí v koncentračních táborech v říši.
- 7) Odhady počtu vězňů opíráme o výpovědi vězňů pisařů a kápů a o zprávy gestapa. Podrobněji o tom „Malá pevnost Terezín“ str. 47 — 49.
- 8) Věznice gestapa v Malé pevnosti byla zřízena v r. 1940, existovala tedy v tomto roce o něco málo déle než 6 měsíců.
- 9) V květnu 1945 byla Malá pevnost osvobozena Sovětskou armádou. V našich přehledech zachycujeme — pokud se nám to podařilo zjistit — i úmrtí vězňů na následky útrap — po 9. 5. 1945 a v červnu 1945. Proto pro srovnání uvádíme počet úmrtí, který by podle poměrů v protektorátě, resp. v osvobozených českých zemích připadal na 1. polovinu r. 1945.
- 10) Spolehlivější údaje o věkovém složení vězňů máme jen pro léta 1944 a 1945 v „Seznamech zatčených“ (SÚA Praha, sbírka „Okupační vězeňské spisy“). Jde o dobu, kdy Malou pevností prošel největší počet vězňů a kdy v ní také byla nejvyšší úmrtnost. Proto je snad možno použít těchto údajů pro celé údobí existence věznice v Malé pevnosti.
- 11) O popravách prováděných na území protektorátu bez soudního rozsudku pojednává studie Čenka Klapala: Tajemný pan doktor, Terezínské listy č. 5 (1975) a č. 6 (1976).
- 12) Kartotéka zemřelých v Malé pevnosti.
- 13) Památník Terezín, sbírka mikrofilmů (dále: PT, sb. mk.) mk. 5/2, výpovědi svědků, J. Gebauera, Fr. Nováka, J. Šimáka, Zd. Typlta.
- 14) Archiv Památníku Terezín (dále APT), sbírka Malá pevnost, inv. č. 72, kartón 16.
- 15) Proces s Jöcklem, výpovědi svědků Machta, Šorma a dalších; APT sbírka Malá pevnost, inv. č. 58, kartn 9, vyšetřování případu Rojko, výpověď svědka Šotoly; PT, sb. mk., mk. 5/2, výpovědi svědků Hanzálka, Davida a dalších.
- 16) Proces s Jöcklem, výslech na SNB 4. 2. 1946.
- 17) Proces s Jöcklem, výpověď svědka Průši.
- 18) Proces s Jöcklem, výpovědi svědků Melichara a Sachse; APT, inv. č. 58, kartón 14, vyšetřování případu Rojko, výpověď svědkyně Haasové.
- 19) APT, sbírka Malá pevnost, tzv. černý sešit Mirko Charváta (dále jen „černý sešit“); kopie deníku Josefa Průši.
- 20) StA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1142/46, proces s Lewinským.

- 21) Ministerstvo spravedlnosti Praha, MLS Praha, proces s K. H. Frankem, výpověď svědka Hohause; proces s Jöcklem, výpověď svědka Krönerta.
- 22) Proces s Jöcklem; „Malá pevnost Terezín“ str. 103.
- 23) APT, vzpomínka č. 90; PT, Sb. mk., mk. č. 35, výpověď svědka Hanzálka.
- 24) StA Litoměřice, torzo vězeňské kartotéky Malé pevnosti; proces s Jöcklem; „Malá pevnost“, str. 117 až 118.
- 25) StA Litoměřice, torzo vězeňské kartotéky Malé pevnosti; proces s Jöcklem; „černý sešit“; APT, vzpomínka č. 5, 505, 1038 a řada dalších.
- 26) „černý sešit“; proces s Jöcklem; „Malá pevnost Terezín“ str. 208 — 210.
- 27) APT, vzpomínka č. 165, 858, 992 a řada dalších.
- 28) Vojtěch Sailer: Byli jsme tři lékaři, Ústí n. L., 1972; APT, vzpomínka č. 96, 210, 213, 351 a řada dalších.
- 29) Pracovní nasazení vězňů Malé pevnosti, životní a hygienické podmínky viz práci Malá pevnost Terezín.
- 30) „Malá pevnost Terezín“, str. 258 — 284.
- 31) StA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 963/46, proces s dr. Krönertem; APT, vzpomínka č. 2, 213, 351, 670 a další.
- 32) Kartotéka zemřelých v Malé pevnosti.

Připravilo dokumentační oddělení
Památníku Terezín.

L. PULKRÁBEK:

POVÍDKA

SKORO

MRAVOUČNÁ

Ve čtyřiačtyřicátém roce se září vydařilo. Jasně, teplé slunné dny, prvé nitky babího léta, které zalétaly až na čtvrtý dvůr Malé pevnosti a zachycovaly se na mřížích cel i gestapáckých čepicích. Ráno byla sice již chladná, ale večery dosud prohřáté sluncem. Večerní apely s obvyklým řvaním, pohlavky a kopanci se sem jaksi nehodily. Dva úplně opačné světy.

Prý ať se hlásí dlaždiči. Nejdříve chvíle rozpaků a vyčkávání. Co z toho může být? Takových podrazů už zde bylo! Ale pak se přece jen pomalu zvedá jedna ruka, druhá, třetí, ta pátá byla moje; šla nahoru jakoby sama od sebe, ani jsem si to neuvědomil. Teprve když nás pět stálo v řadě před ostatními, mi došlo. Co tě to napadlo! Ty, kantor, a uděláš ze sebe dlaždiče! Ale už se stalo a moje jméno už bylo v notesu. Budeme jezdit společně s hlavní komandýrkou do Litoměřic; nás pět bude dláždit příkop podél upravované a rozšiřované silnice, na kterou navazuje nová cesta na Richarda.

Na naši cele jsem „dlaždič“ sám, jediný. Nejbližší sousedé na palandě vpravo i vlevo jakživi nedláždili a neměli ani moc chuti do řeči. „Co sis spískal, to máš!“

Až jeden řekl: „Já jsem byl zase dva měsíce jako holič. Dokud jsem holil heftlinky, nikdo nic nepoznal. Až mě jednou nechali kluci ve štychu a pořeзал jsem bachaře. U dláždní se ti nic nemůže stát.“

Ráno nás zavedli k příkopu, v boudě byly paličky a lžíce. Kámen nám vozili na kolečkách jiní, nekvalifikovaní. Kleknu, šťourám lžíci v písku a točím oči, div mi nevypadnou, na toho vedle. Na hrb písku si posadil kámen a tluče a tluče a ne ho dostat do roviny s ostatními. Vidím, že kouká po mně, oči plné slz, mladý kluk – tak na sedmnáct. Naštěstí bachař odchází na druhou stranu si připálit.

„Povídám, ty nejsi dlaždič, vid’?“

„No, učím se typografem. A ten vedle je nějaký herec nebo zpěvák nebo co. A co ty?“

„Já jsem zas učitelství. Ale dláždit jsem viděl u nás v ulici. To si musíš kámen podle potřeby podhrábnout nebo podsypat a pak jen doklepnout.“

Učil jsem tedy dláždit a k poledni nám to šlo dost obstojně. Za pár dní by nás od skutečných dlaždičů – kdyby to nebyl právě odborník – nerozeznal.

Sluníčko pořád pěkně svítilo, jen babího léta bylo čím dál víc a ranní rosa držela ve stínu až skoro k poledni. A zrály švestky. Hned vedle příkopu, modřejší než nebe, lákavější než mana nebeská. Ale nepadaly. Nevím, jestli už někdy nějaký přírodopisec prozkoumal, proč kolem Terezína nejsou švestky červenavé a proč nepadají. Je to fakt, zřejmě daný přírodou. Ale kdo by se nepokusil přírodu překonat, zvláště když suchý krajíček, ušetřený od snídaně jen s největším sebezapřením, tak rozblázní žaludek žádostivostí po čemkoli, co se dá kousat, jazykem poválet a pak s očima blahem přivřenýma spolknout.

Mimochodem: slovu „spolknout“ lidstvo ublížilo. Dalo mu nádech něčeho neblahého;

vlk spolkl babičku i s Karkulkou, Otesánek zase sedláka i s fúrou, dítě ze sousedství spolko jednou desetník, a tak podobně.

Ale spolknout švestku? Jako všechny „veliké věci“ to nakonec není nic zvlášť složitého! Chce se to nejprv dobře rozhlédnout, jestli není poblíž bachař. To je totiž druhá terezínská zvláštnost: švestky jsou jen pro bachaře. Ti jich mají plné huby, cpou si je do kapes a večer je rozdávají svým pravým i nepravým manželkám. Ale i tento přírodní zákon lze chytrostí překonat. Když není bachař v dohledu, přerušíš dláždění na dně příkopu, po kolenu se přisouráš nahoru k samému okraji — tam jako srovnáváš terén — a jak sedíš na bobku, drcneš „náhodou“ zády do stromu. Je-li kmen silný, musíš pokus opakovat a hřbet si otloukat dvakrát, třikrát, pětkrát.

Tři se zakutálely až k tomu pátému z naší party, mezitím nic, pak jich u mne nahoře zůstalo devět — celé jmění! Jakkoli oči typografa, zpěváka i zubaře se na mne upíraly se smutnou němou výčitkou, vstrčil jsem první do pusy, za ní hned druhou, teprve potom jsem odkulil každému po dvou, a třetí zbyla zase mně.

Ještě jsem ji ani nespokl — přece jen to slovo má v sobě něco zlého — už sviští vzduchem hvizd pištálky. Lidé ustávají v práci, hledají honem něco na zemi, krčí se a každý chce vypadat jako by na světě neexistoval. Z kopce po silnici, ještě nedodělané a plné hrbolů, ujíždí na kole esesák, píská, drnčí blatníky, ostatní bachaři lezou ze stínu, otáčejí se s dalekohledy na očích. Kdo tohle zase odnese? V duchu lituji toho chudáka, sliny mi vyschly a nemohu švestku spolknout za nic na světě. Snad budu do smrti chodit s tou boulí na tváři!. Až teď — přece sjela dolů, ale beze vši lahody, jako dřevo bez chuti.

Nahoře, pět metrů nade mnou, stojí esesák a ukazuje na mne prstem. Škrábu se nahoru, hlína a písek mi ujíždějí pod nohama; musím po čtyřech a jen podvědomě zaznamenávám přátelské plesnutí po zadku. To zubař, kamarád.

Pohlavek zleva, zprava; v uších zahučela celá Niagara.

„Wieviel?“

„Neun, Herr Kommandant.“

Notes. Černý. Tam se píše na vachu.

„Name, Block, Zimmer!“

Asi jsem vypadal hodně pokorně. Rozhodně ne jako „sebevědomý podmanitel“ terezínských přírodních zákonů. Na vachu — to mohl být také konec. Docela pravděpodobně konec, skoro jistě konec. Jen snad nějaký zázrak...

Snažím se rozumět řvání, abych pohotově odpovídal a nepřiléval oleje do ohně. Kdyby to alespoň nebyl Bavorák.

Co jako jsem s nimi udělal? To je taky problém, na někoho ukázat. Ale risknu to, snad...

Pomáhám si prsty: zwei — tantomu, co klečí, další dva prsty — ukazuju na zubaře, typograf taky dvě, ťukám se ukazováčkem do prsou a druhou rukou ukazuju tři. Mluvit už nemohu, žádný hrdina nejsem.

Ale tolik přece jen ještě registruju: esesák má pravou ruku v sádře. Je to jeden z těch vyměněných z fronty. Že ale má sílu v levici!

Tahle rána, to není facka. To pleskl notes, zaklapnutý mi přímo před nosem. A pak pád, někam do tmy, stále dolů, písek v očích, v nose, pysky, nos a brada odřené a až docela na dně laskavá ruka typografa a hlas skoro andělský: „Ty máš ale štěstí, utří si hubu, na!“

Nejblaženější pocit na světě je po takovém pádu honem zajet lžící do písku, dát kámen a přiklepnout a dát volný průchod slzám, krvi a hleny, něco nechat odkapávat, něco polykat. Ale kostrč mám snad zlomenou a ti chlapi jako by měli holinky ze železa! Nejde to ani sedět, ani klečet, ani křičet se na bobku. Ale i to lze překonat. — Pravou nohu složit pod sebe, levou natáhnout a hned vystřídat. Časem se to všechno spraví...

RESUMÉ

ТЕРЕЗИНСКИЙ ЭПИЛОГ ПОКУШЕНИЯ В САРАЕВЕ (Мирослав Крыл)

Покушение, совершенное 28-ого июня 1914 г. в городе Сараево молодым сербским студентом Гаврило Принципом, происходившим из Боснии, на наследника габсбургского престола Франца-Фердинанда де Аустрия-Эсте и его жену Софию Хотек, княгиню из Гогенберга, представляет уже больше чем шестьдесят лет большой интерес для историков, авторов художественных, особенно литературных и других произведений, работников кинематографии и журналистов. Только марксистская историческая наука раскрыла настоящие причины и обстоятельства покушения, совершенного группой молодых южных славян, членов тайного общества «Молодая Босния». Основным трудом современной югославской историографии, занимающейся этим покушением, является труд профессора доктора Владимира Дедиера «Сараево 1914 г.».

Предметом настоящей статьи было исследование до сих пор неизвестных архивных и некоторых мемуарных и других источников, главным образом, тех, которые находятся в чехословацких архивах и касаются заключения шести участников покушения в Терезине. 5-го декабря 1914 г. в здешнюю военную тюрьму в Малой крепости были заключены Г. Принцип, Н. Чабринович и Т. Грабеж.

На основе сохранившейся, но до настоящего времени неизвестной историкам тюремной книги Малой крепости 1914 - 1918 гг. возможно было точно и достоверно установить дату и место трагической кончины Н. Чабриновича (умершего 21-го января 1916 г. в военном госпитале в Терезине) и Т. Грабежа (умершего 21-го октября 1916 г. в одной из тюремных камер Малой крепости). Историческое исследование, результаты которого здесь публикуются, могло опереться и на неизвестные до сих пор документы, с помощью которых можно было ближе объяснить судьбу Гаврило Принципа в Терезине. 4-го апреля 1916 г. перевезли смертельно больного арестанта из тюрьмы в военный госпиталь в Терезине. Путём сопоставления сохранившихся официальных источников с опубликованными воспоминаниями свидетелей и некоторыми дальнейшими источниками можно было доказать, что его положили в госпиталь на всё время до его смерти 28-го апреля 1918 г. В госпитале старались всячески помогать ему некоторые чешские и немецкие врачи и сторожевые. Больше всех помогал ему доктор Ян Левит из Праги, мемуарная статья которого, опубликованная в 1928 году, является в этом отношении одним из самых важных источников. (Во время второй мировой войны профессор доктор Яна Левита держали в заключении в терезинском концентрационном лагере, т. н. гетто, и в 1944 году он был перевезён отсюда в концлагерь на истребление в Освенциме и предан смерти.)

В 1915 - 1917 годах в Малой крепости держали в заключении дальнейших трёх южных славян, приговорённых к тяжким тюремным наказаниям за соучастие в покушении: Л. Дюкича, И. Краньчевича и Ц. Стьепановича. В Военном историческом архиве в Праге сохранились протоколы допросов Л. Дюкича. С апреля до июня 1916 года в Малой крепости подвергали заключенного допросам из-за подготовки покушения на габсбургского монарха в 1912 году.

После смерти в ноябре 1916 года австрийского императора Франца-Иосифа I, в особенности с начала 1917 года, Австро-Венгрия стремилась заключить сепаратный мир с некоторыми державами Антанты. В связи с этим произошли и некоторые изменения в положении политических заключённых в монархии. Это послужило поводом для перевоза в конце 1917 года И. Краньчевича и Ц. Стьепановича из Терезина в Боснию (Л. Дюкич умер 19-го марта 1917 г.). Новые документы доказывают, что австро-венгерские власти намеревались перевезти в Боснию и Г. Принципа. Однако вследствие всё ухудшавшегося его заболевания туберкулёзом (что было прямым последствием двухгодичного тюремного заключения в ужасных условиях Малой крепости) его транспортировка оказалась неосуществимой. Он умер в терезинском гарнизонном госпитале 28-го апреля 1918 года.

ИЗ ИСТОРИИ АНТИФАШИСТСКОГО СОПРОТИВЛЕНИЯ В РАЙОНЕ МЕЛЬНИК (Людмила Хладкова)

В конце марта 1945 года на территорию Чехословакии был направлен партизанским штабом IY украинского фронта партизанский организационный десант майора П. А. Канищева. Однако высадка этой партизанской группы, состоявшей из пятнадцати человек, планированная в район Мельник - Млада Болеслав, осуществилась в пяти километрах за границей т. н. протектората, на территории оторванной пограничной полосы. Немецкое население тотчас же осведомило о выброске десанта полицию, которая организовала розыск парашютистов с 25-го до 30-го марта 1945 г. В розыске участвовали сотни жандармов, полицейских, членов фольксштурма, эсесовцев, членов гитлер-югенд и штатских. Им удалось взять в плен четырёх членов десанта, потерявших с группой связь и блуждавших по вражеской территории.

Наиболее важным источником фактов для этой статьи был до настоящего времени неизвестный немецкий документ, хранившийся в Государственном областном архиве в городе Литомержице. Это донесение уездного начальника из города Дуба правительственному президенту в Усти-на-Лабе о выброске десанта и преследовании парашютистов из группы майора П. А. Канищева. На основе данных этого документа можно было исправить до сих пор приводившуюся дату выброски десанта, который произошел не 27-го, а 25-го марта вечером, и одновременно уточнить число взятых в плен членов группы - четыре человека. Один парашютист пропал без вести. (И. Вегнер, занимавшийся деятельностью партизанской бригады «Народный мститель» и бой против фашистских захватчиков в районе Мельник в мае 1945 года» [История и военное дело, 1965 г., № 6] приводит сведения о том, что выбросок десанта произошел 27-го марта 1945 года, захвачены фашистами были три парашютиста и двое пропали без вести до мая 1945 г.).

Остальные десять бойцов пробрались в ржепинские леса, где П. А. Канищев создал из чешских патриотов и бежавших советских военнопленных «Русско-чешскую партизанскую бригаду «Народный мститель», насчитывавшую в революционные майские дни сорок пятого года до 1000 бойцов, которые приняли непосредственное деятельное участие в восстании чешского народа 5 - 9 мая 1945 года.

Активизировав сопротивление в районе Мельник и развернув боевую и подрывную деятельность, десант майора П. А. Канищева выполнил свою главную задачу без остатка.

НЕСКОЛЬКО ПРИМЕЧАНИЙ К РИСУНКАМ, ВОЗНИКШИМ В МАЛОЙ КРЕПОСТИ (Бланка Стегликова)

Само понятие «тюремная культура» кажется на вид парадоксальным. Однако эта статья, посвящённая художественным произведениям, созданным тайком и с риском в трудных условиях нацистского концлагеря, убедительно доказывает, что несовместимость этих двух понятий действительно только кажущаяся. Автор доказывает на конкретных примерах обоснованность своего заключительного вывода, что «несходные побуждения сливались в единственную цель - создать через посредство культуры защиту и оружие. В истории человечества было только немного таких периодов, когда это оружие было так нужно, когда культура стала жизненной необходимостью».

В концентрационных лагерях создавали свои произведения не только профессиональные художники (многие, наоборот, отказывались от творчества в знак протеста против нечеловеческого режима лагерей - в Малой крепости, например, Ф. Бидло), но замечательно то, что в суровой обстановке концлагерей стали художественно выражаться и многие любители, справлявшиеся таким образом вынужденно с новыми переживаниями, с новой обстановкой, с новыми условиями. Для многих из них минуты сосредоточения на рисунке были необходимым кратковременным уходом от тяжёлой действительности, подаренный небольшой рисунок был для товарища по заключению поощрением, которое можно сегодня уже трудно оценить, это было очевидное доказательство: ты не один. В Малой крепости и в других концлагерях возникали таким образом художественные произведения, которые можно дополнительно разделить на несколько тематических округов. Это, например, рисунки и произведения, являющиеся продолжением довоенного творчества, или, наоборот, наброски и эскизы, которые надо было закончить после освобождения. Самым частым жанром является портрет - от простых портретов, подаренных на память, до карикатур, или наоборот психологические этюды.

Многие рисунки из Малой крепости запечатлели изображаемую действительность с такой вещественностью и документальностью, что они служат много лет спустя и незаменимыми историческими источниками (интерьеры тюремных камер, работа в командах, вшивость тюремных камер, подача кушаний, состояние здоровья арестантов и др.).

Самым важным свидетельством такого рода о Малой крепости является коллекция около 200 набросков и эскизов Йозефа Килиса, художника-самоучки, который однако вышел за границы дилетантизма и сумел изобразить жизнь заключенных всесторонним образом, производящим сильное впечатление.

СМЕРТНОСТЬ ЗАКЛЮЧЕННЫХ В ТЕРЕЗИНСКОЙ МАЛОЙ КРЕПОСТИ В 1940 - 1945 ГГ.

Эта статья подводит итоги нынешним результатам исследований о заключенных, замученных в тюрьме гестапо в терезинской Малой крепости, превращавшейся в течение нацистской оккупации постепенно в концентрационный лагерь, которого надо было опасаться. По достоверным определениям прошло через этот концлагерь около 35 000 арестантов, и свыше 2500 человек было здесь замучено насмерть. Более подробное исследование смертности заключенных в Малой крепости наталкивается на недостаток материалов, так как нацисты в конце оккупации уничтожили большую часть деловых бумаг, актов и документальных материалов Малой крепости, между прочим и большую часть тюремной картотеки.

Работники Памятника Терезин приступили в последние годы к нелёгкой попытке реконструировать картотеку лиц, умерших в Малой крепости, и на основе очень неполных источников им удалось установить 1432 фамилии. И так в картотеке в настоящее время собрано около 60 % лиц, умерших в Малой крепости.

При своем исследовании работники Памятника Терезин стремились также (насколько это было по неполным источникам возможно) раскрыть причины смерти. Путём сравнения со средней смертностью в т. н. протекторате, они пришли к заключению, что в Малой крепости в 1940 - 1945 годах умерло бы при нормальных условиях, вероятно, около 300 арестантов (учитывая среднее состояние здоровья и возраст арестантов). Отсюда вытекало, что причиной почти 90 % смертных случаев были необыкновенные условия в Малой крепости.

Первой из этих причин были смертные казни, проводившиеся здесь с осени 1943 года без решения суда. Удалось установить фамилии 143 лиц, преданных в Терезине казни. Однако удалось точно установить, что число казнённых было больше, вероятно 250 - 300 заключенных.

Дальнейшие заключенные лишились жизни вследствие произвола тюремщиков, убивших арестантов или замучивших их насмерть другим образом. Особенно жестока была судьба заключенных-евреев. В статье говорится о ликвидации тюремщиками целых групп арестантов, и авторы приходят к заключению, что таким образом было замучено насмерть около 600 - 700 заключенных. Всего около 850 - 1000 заключенных Малой крепости было предано казни или замучено насмерть тюремщиками.

И дальнейшие причины смерти нельзя считать нормальными и естественными. Вследствие страшных условий жизни - голода, изнурительного физического труда и житья в переполненных, тёмных, холодных и сырых тюремных камерах распространялись туберкулёз, воспаление лёгких и некоторые другие болезни. В Малой крепости не была обеспечена и минимальная медицинская забота, и поэтому эти болезни одолевали голодных арестантов в значительной мере.

Высшей степени достигла смертность в Малой крепости в конце 1944 года и в 1945 году. В это время концлагерь был переполнен, и осенью 1944 года вспыхнула здесь эпидемия дизентерии и в марте 1945 года эпидемия сыпного тифа. Комендант лагеря не принял никаких предохранительных мер против расширения этих эпидемий, наоборот, он тормозил работу врачей-арестантов и иногда даже препятствовал ей. Не было никаких лекарств, и больные не были изолированы как следует, и поэтому смертность в лагере была высокая. О размерах эпидемии сыпного тифа свидетельствует факт, что начиная с 27-го апреля 1945 г. приводится сыпной тиф как причина смерти в 103 случаях (раньше этот диагноз в сохранившихся материалах не отмечался). Притом и после 27-го апреля 1945 г. число смертных случаев от сыпного тифа было, по всей вероятности, больше, так как данные о причине смерти имеются только у одной половины умерших.

И так нынешние исследования показывают, что и сравнительно небольшой концентрационный лагерь в терезинской Малой крепости служит потрясающим свидетельством нацистского варварства и бесчело-

вечности, и что причиной большинства смертных случаев была насильственная смерть и смерть вследствие нечеловеческих условий жизни.

Памятник Терезин
отдел документации

»ПОЧТИ ПРАВОУЧИТЕЛЬНЫЙ РАССКАЗ« (Ладислав Пулкрабек)

Автор, бывший заключенный из Малой крепости, описывает в своем небольшом рассказе в форме повествования свои личные переживания за один день в т. н. внешней команде. С оттенком иронии и юмора без сентиментальности описывается им невыносимый голод, заставивший его с огромным риском собрать несколько упавших слив. Рассказывается о том, как непомерно жестоко он был за этот свой проступок наказан. Вторую струю повествования составляют пассажи, в которых просто и без пафоса показывается взаимная помощь арестантов, их человеческая солидарность, которую не смогла уничтожить и жестокая среда концентрационного лагеря.

Miroslav Kryl

DER EPILOG VON TEREZIN ZUM ATTENTAT IN SARAJEVO

Das Attentat von Sarajevo am 28. Juni 1914, bei dem der junge serbische Student G. Princip, seiner Herkunft nach Bosnier, den habsburgischen Thronfolger Franz Ferdinand de Austria-Eeste und dessen Gemahlin Sophie Chotek, Fürstin zu Hohenberg, erschoss, lenkt schon seit über 60 Jahren die Aufmerksamkeit der Geschichtsschreiber und Autoren literarischer Werke, sowie Filmschaffender und Journalisten auf sich. Erst die marxistische Geschichtswissenschaft deckte die wirklichen Gründe und Umstände des Attentats auf, an dem sich eine Gruppe junger Jugoslawen, Angehöriger der geheimen revolutionären Vereinigung „Junges Bosnien“ beteiligte. Das Hauptwerk der modernen jugoslawischen Geschichtsschreibung, das sich mit dem Attentat von Sarajevo befasst ist das Werk von Prof. Dr. Vladimir Dedijer „Sarajevo 1914“.

Gegenstand dieser Studie war die Erforschung bisher unbekannter Archivalien und einiger Memoiren und anderer Quellen, besonders jener, die sich in tschechoslowakischen Archiven befinden und über die Gefängnishaft der sechs Attentäter in Terezín berichten. In der hiesigen Militärstrafanstalt in der Kleinen Festung befanden sich am 5. Dezember 1914 G. Princip, N. Cabrinović und T. Grabez in Haft.

Auf Grund des erhalten gebliebenen, den Historikern jedoch unbekanntes Gefängnisbuches der Kleinen Festung aus den Jahren 1914 bis 1918 war es möglich, den Zeitpunkt und die Stätte des tragischen Endes von N. Cabrinović (verstorben am 21. 1. 1916 im Truppenspital in Terezín) und T. Grabez (gestorben am 21. 10. 1916 in einer Gefängniszelle in der Kleinen Festung) genau festzustellen. Die Geschichtsforschung, deren Ergebnis wir hier vorlegen, konnte sich auch auf bisher unbekanntes Dokumente stützen, die über das Schicksal von Gavrilo Princip in Terezín nähere Aufklärung geben. Der todkranke Häftling wurde am 4. 4. 1916 aus der Strafanstalt in das Truppenspital in Terezín gebracht. Durch Gegenüberstellung erhalten gebliebener offizieller Quellen mit den veröffentlichten Memoiren von Augenzeugen und einigen anderen Quellen konnte der Beweis erbracht werden, dass er bis zu seinem Tode am 28. 4. 1918 dauernd im Krankenhaus untergebracht war. Im Krankenhaus fand er in einigen tschechischen und deutschen Ärzten und dem Wachpersonal opferwillige Helfer. Das grösste Ausmass an Opferwilligkeit und Hilfsbereitschaft erwies der Prager Arzt MUDr. Jan Levit, dessen im Jahre 1928 veröffentlichten Erinnerungen in dieser Hinsicht eine der wichtigsten Quellen darstellen. Prof. MUDr. Jan Levit wurde während des zweiten Weltkrieges im KZ Terezín, im sog. Ghetto, gefangengehalten und 1944 von hier in das Vernichtungslager Oswięcim (Auschwitz) gebracht, wo er den Tod erlitt.

In den Jahren 1915 bis 1917 waren in der Kleinen Festung weitere drei Jugoslawen in Haft, die wegen Mitbeteiligung am Attentat zu schwerem Kerker verurteilt waren: L. Djukić, J. Kranjčević und C. Stjepanović. Im Militärhistorischen Archiv in Prag sind die Vernehmungsbereichte von L. Djukić erhalten geblieben. Der Häftling wurde von April bis Juni 1916 in der Kleinen Festung wegen der im Jahre 1912 getroffenen Vorbereitungen eines Anschlags auf den habsburgischen Monarchen verhört.

Nach dem Tode Kaiser Franz Josefs I., besonders vom Anfang des Jahres 1917, strebte Österreich-Ungarn einen Separatfrieden mit einigen Ententemächten an. Im Zusammenhang damit kam es auch zu einigen Verän-

derungen in der Stellung der politischen Häftlinge in der Monarchie. Das war auch der Grund zu der Ende September 1917 erfolgten Überführung von J. Kranjčević und C. Stjepanović von Terezín nach Bosnien. L. Djukić starb am 19. 3. 1917. Die neuen Dokumente brachten den Beweis dafür, dass die österreichisch-ungarischen Behörden vorhatten, auch Princip nach Bosnien zu schaffen, der jedoch zufolge seiner sich dauernd verschlimmernden Tbc-Erkrankung nicht mehr transportfähig war. Die Krankheit war eine direkte Folge der unter furchtbaren Bedingungen in der Kleinen Festung verlaufenen Haft. Er starb im Garnisonskrankenhaus in Terezín am 28. 4. 1918.

Ludmila Chládková

BEITRAG ZUR GESCHICHTE DES ANTIFASCHISTISCHEN WIDERSTANDSKAMPFES IM GEBIET VON MĚLNÍK

Ende März 1945 wurde durch den Partisanenstab der IV. Ukrainischen Front der Partisanen-Organisationsluftlandetrupp des Majors P. A. Kanischtschew auf tschechoslowakisches Gebiet entsandt. Für den Aussatz dieser fünfzehnköpfigen Gruppe war der Raum Mělník–Mladá Boleslav vorgesehen, in Wirklichkeit ging er jedoch 5 km hinter der sog. Protektoratsgrenze, auf dem entrissenen Grenzgebiet, nieder. Die deutsche Bevölkerung informierte über diese Landung sofort die Polizei, die in den Tagen vom 25. 3. bis 30. 3. 1945 die Fahndung nach den Fallschirmspringern unternahm. Daran nahmen Hunderte von Angehörigen der Gendarmerie, der Polizei, des Volkssturms, der SS und Hitlerjugend, wie auch Zivilpersonen teil, und es gelang ihnen, vier Angehörige des Luftlandestrupps festzunehmen, die die Verbindung mit der Gruppe verloren hatten und im feindlichen Gebiet herumirrten.

Die wichtigste Angabenquelle für diese Abhandlung bot ein bisher unbekanntes deutsches Dokument, das im Staatlichen Gebietsarchiv in Litoměřice aufbewahrt wird. Es handelt sich um die Meldung des Bezirkshauptmannes in Dubá an den Regierungspräsidenten in Ústí nad Labem über den Absprung und die Verfolgung des Luftlandestrupps des Majors Kanischtschew. Auf Grund dieser Angaben konnte das bisher angeführte Datum des Absprungs der Gruppe vom 27. März auf den Abend des 25. und die Anzahl der gefangenen Mitglieder der Gruppe auf vier berichtigt werden. Vermisst blieb ein Fallschirmspringer. J. Vegner, der sich mit der Tätigkeit der Partisanenbrigade Národní mstitel (Nationaler Rächer) auf das eingehendste fasste, führt in seiner Abhandlung „Die Tätigkeit der Partisanenbrigade Nationaler Rächer und die Maikämpfe mit den Okkupanten im Gebiet von Mělník“ in der Publikation Historie a vojevství (Historie und Kriegswesen) Jahrgang 1965, N° 6 an, dass der Absprung am 27. 3. 1945 stattfand, dass drei Fallschirmspringer gefangengenommen wurden und zwei bis Mai vermisst blieben.

Die übrigen zehn Kämpfer gelangten in die Wälder bei Řepín, wo P. A. Kanischtschew aus tschechischen Patrioten und entflohenen sowjetischen Gefangenen die „Russisch-tschechoslowakische Partisanenbrigade Národní mstitel“ bildete, die in den Mairevolutionstagen an die tausend Kämpfer hatte und sich massgeblich am tschechischen Volksaufstand vom 5. bis 9. Mai 1945 beteiligte.

Der Luftlandetrupp des Mjr. Kanischtschew erfüllte restlos seine Hauptaufgabe: Aktivierung des Widerstandskampfes im Gebiet von Mělník und Entfaltung der Kampf- und Destruktionstätigkeit.

Blanka Stehlíková

RANDBEMERKUNG ZU DEN IN DER KLEINEN FESTUNG ENTSTANDENEN ZEICHNUNGEN

Der Begriff „Häftlingskultur“ selbst klingt beim ersten Anhören paradox. Diese Studie, die thematisch gerade auf die Kunstwerke ausgerichtet ist, die unter den extremen Bedingungen des nazistischen Konzentrationslagers im geheimen und unter Risiko entstanden, beweist jedoch in überzeugender Weise, dass die Unvereinbarkeit dieser beiden Begriffe in Wirklichkeit nur fiktiv erscheint. Die Autorin folgert aus konkreten Beispielen ihre Schlussthese, dass unterschiedliche Beweggründe einem einzigen Ziele zustrebten – durch Kultur Wehr und Waffe zu schaffen. In der Geschichte der Menschheit gab es nur wenige Epochen, in denen diese Waffe so notwendig war und die Kultur zur Unerlässlichkeit wurde.

In den Konzentrationslagern schufen nicht nur professionelle bildende Künstler, im Gegenteil viele unter ihnen, wie z. B. in der Kleinen Festung F. Bidlo, lehnten es als Protest gegen das unmenschliche Vorgehen in den KZ ab, weiter zu schaffen. Beachtenswert jedoch ist, dass unter den in den Lagern herrschenden grausamen Verhältnissen auch viele Amateure ihre künstlerische Begabung ausnutzten, um sich dadurch innerlich mit den neuen Erlebnissen, dem neuen Milieu und den neuen Bedingungen auseinanderzusetzen.

Für viele bedeuteten Minuten der Konzentrierung über einer Zeichnung die unerlässliche momentane Flucht aus der harten Wirklichkeit, eine zum Geschenk gemachte Zeichnung bedeutete für den Mithäftling eine heute schwer abzuschätzende Aufmunterung, den greifbaren Beweis: du bist hier nicht allein. In der Kleinen Festung und anderen Konzentrationslagern entstanden so Arbeiten, die nachträglich in einige Themenbereiche aufgeteilt werden können. Es sind dies z. B. Zeichnungen und Werke, die die Fortsetzung des Schaffens aus der Vorkriegszeit bilden, und dagegen solche Skizzen und Werke, die in der Freiheit vollendet werden sollten. Das häufigste Genre überhaupt war das Porträt – angefangen von einfachen Erinnerungsbildchen bis zur Karrikatur oder umgekehrt zu psychologischen Studien.

Viele Zeichnungen aus der Kleinen Festung halten die bildlich dargestellte Wirklichkeit mit einer derartigen Sachlichkeit und Wirklichkeitstreue fest, dass diese noch nach Jahren eine unersetzliche historische Quelle bilden (Interieurs der Zellen, Arbeitskommanden, Verlauesung der Zellen, Essenausgabe, Gesundheitszustand der Häftlinge u. ä.).

Das bedeutendste derartiger Zeugnisse über die Kleine Festung ist die Sammlung von ungefähr 200 Skizzen und Studien des Autodidakten Josef Kyles, eines Malers, der die Grenzen des Dilettantismus überschritt und das Leben der Häftlinge vielseitig und äusserst wirksam festhielt.

Wollten wir diese Zeichnungen mit einem Wort charakterisieren, wäre dies unzweifelhaft: Humanismus.

DIE HÄFTLINGSSTERBLICHKEIT IN DER KLEINEN FESTUNG IN TEREZÍN VON 1940 BIS 1945

Der Bericht umfasst die bisherigen Forschungsergebnisse über die im Gestapogefängnis der Kleinen Festung in Terezín, das sich im Verlaufe der nazistischen Okkupation allmählich in ein gefürchtetes Konzentrationslager verwandelte, zu Tode gemarterten Häftlinge. Verlässlichen Schätzungen gemäss erfasste dieses Lager während seines Bestehens ungefähr 35 000 Häftlinge und 2500 wurden hier zu Tode gemartert. Eine genauere Erforschung der Häftlingssterblichkeit in der Kleinen Festung wird durch den Mangel an Materialien erschwert, denn gegen Kriegsende wurde der grösste Teil des Aktenmaterials der Kleinen Festung durch die Nazis vernichtet, darunter auch der überwiegende Teil der Gefängnisakte.

Die Mitarbeiter der Gedenkstätte Terezín unternahmen in den letzten Jahren den anspruchsvollen Versuch einer Rekonstruktion der Kartei der in der Kleinen Festung Verstorbenen und es gelang ihnen, aus sehr unvollkommenen Quellen 1432 Namen festzustellen. Gegenwärtig sind in der Kartei ungefähr 60 % der Personen verzeichnet, die in der Kleinen Festung verstorben sind.

Bei dieser Nachforschung stellten sich die Mitarbeiter der Gedenkstätte Terezín, soweit es die Quellen erlaubten, auch auf die Analyse der Todesursachen ein. Beim Vergleich mit der Durchschnittsterblichkeit im Protektorat zogen sie die Schlussfolgerung, dass in der Kleinen Festung in den Jahren 1940 bis 1945 unter normalen Bedingungen wahrscheinlich ca. 300 Häftlinge gestorben wären (Unter Berücksichtigung des durchschnittlichen Bestandes und der Altersschichtung der Häftlinge). Daraus ging hervor, dass fast 90% der Todesfälle durch die ausserordentlichen Bedingungen in der Kleinen Festung verschuldet wurden.

Als erster derartiger Grund müssen die hier seit Herbst 1943 ohne gerichtliches Urteil erfolgten Hinrichtungen angesehen werden. Es gelang, namentlich 143 Personen festzustellen, die in Terezín hingerichtet wurden. Mit Sicherheit konnte jedoch festgestellt werden, dass die Anzahl der Hingerichteten höher war und dass es sich um 250 bis 300 Häftlinge handelte.

Das Leben weiterer Häftlinge wurde durch die Willkür der Aufseher beendet, die die Häftlinge erschlugen oder auf andere Weise zu Tode marterten. Besonders grausam wurden die jüdischen Häftlinge betroffen. Die Niederschrift weist auf die Liquidierung ganzer Gruppen von Häftlingen durch die Aufseher hin und gelangt zum Schluss, dass auf diese Weise ungefähr 600 bis 700 Häftlinge getötet wurden. Durch Hinrichtungen und Marterung durch die Aufseher endete das Leben von cca. 850 bis 1000 Häftlingen der Kleinen Festung.

Aber auch weitere Todesursachen können nicht als normal und natürlich angesehen werden. Zuzufügen sind die furchtbaren Lebensbedingungen, des Hungerns, der erschöpfenden physischen Arbeit und der Unterbringung in überfüllten, dunklen, kalten und feuchten Zellen verbreiteten sich in der Kleinen Festung Tuberkulose, Lungenentzündung und weitere Krankheiten. In der Kleinen Festung waren nicht einmal die primitivsten Bedingungen für die Gesundheitspflege sichergestellt, so dass die ausgehungerten Häftlinge in grosser Zahl diesen Krankheiten erlagen.

Die Sterblichkeit in der Kleinen Festung erreichte gegen Ende 1944 und im Jahre 1945 ihren Höhepunkt. Das Lager war zu jener Zeit überfüllt, und im Herbst 1944 brach eine Ruhr- und im März 1945 eine Flecktyphusepidemie aus. Der Lagerkommandant unternahm keine vorbeugenden Massnahmen gegen die Verbreitung dieser Krankheiten, im Gegenteil wurde von ihm die Arbeit der Ärzte gebremst und manchmal sogar unmöglich gemacht. Es gab keine Heilmittel und die Kranken wurden nicht ordentlich isoliert, wodurch im Lager eine hohe Sterblichkeit verursacht wurde. Vom Ausmass der Flecktyphusepidemie zeugt die Tatsache, dass diese Krankheit in der Zeit vom 27. April 1945 in 103 Fällen als Todesursache angegeben wird. Aus der vorangegangenen Zeit finden wir in unseren Materialien diese Diagnose nicht verzeichnet. Dabei war offensichtlich auch nach dem 27. April die Anzahl der Todesfälle durch Flecktyphus höher, denn den Vermerk über die Todesursache haben wir bei etwa der Hälfte der Verstorbenen.

Die bisherige Nachforschung zeigt also, dass auch das verhältnismässig kleine Konzentrationslager in der Kleinen Festung in Terezín ein erschütterndes Zeugnis von der nazistischen Barbarei ablegt, dass die Ursache der Mehrzahl der Todesfälle hier gewaltsame Tötung und Tod zufolge der unmenschlichen Lebensbedingungen waren.

Bearbeitet durch die
Dokumentationsabteilung der
Gedenkstätte Terezín

Ladislav Pulkrábek

EINE FAST MORALISIERENDE ERZÄHLUNG

In seiner Kurzgeschichte hält der Autor, ein ehemaliger Häftling der Kleinen Festung, in erzählender Form seine eigenen Erlebnisse während eines Tages bei einem sog. Aussenkommando fest. Mit einem Anhauch von Ironie und Humor schildert er ohne Sentimentalität den unerträglichen Hunger, der ihn zwang, mit unermesslichem Risiko einige herabgefallene Pflaumen aufzulesen, und auch die unverhältnismässig harte Strafe, die ihn für diese Übertretung traf. Die andere Seite dieser Schilderung bilden die Ausführungen, mit denen er einfach und ohne Pathos auf die gegenseitige Hilfe unter den Häftlingen hinweist, auf die menschliche Solidarität, die selbst die grausamen Verhältnisse im Konzentrationslager nicht zu vernichten vermochten.

Miroslav Kryl

EPILOGUE DE L'ASSASSINAT À SARAJEVO

L'assassinat à Sarajevo, le 28 juin 1914, auquel G. Princip, jeune étudiant de Bosnie tua l'archiduc François-Ferdinand et sa femme princesse de Hohenberg, est, depuis plus de 60 ans, l'objet d'une grande attention des historiens, artistes et journalistes. Ce ne fut que la science historique marxiste qui révéla de vrais motifs et circonstances de l'assassinat auquel prit part un groupe de jeunes Yougoslaves, membres du groupement révolutionnaire clandestin, appelé Mladá Bosna. L'ouvrage fondamental de l'historiographie yougoslave moderne est celui du professeur Vladimir Dedijer „Sarajevo en 1914”.

Cette étude eut pour l'objet des recherches dans des documents archives, mémoires et d'autres sources, notamment celles qui sont en possession des archives tchécoslovaques et qui révèlent les faits autour de l'emprisonnement à Terezín de six participants à l'attentat. Le 5 décembre, on mit en prison de la Petite citadelle G. Princip, N. Cabrinović et T. Grabež.

S'appuyant sur un livre de prison de la Petite citadelle, datant de 1914 à 1919 et jusqu'ici inconnu, on a pu préciser, avec l'exactitude, la date et le lieu du décès tragique de N. Cabrinović (il mourut le 21 janvier 1916 à l'hôpital militaire de Terezín) et celle de T. Grabež (il mourut le 21 octobre 1916 dans une cellule de la Petite citadelle). Des recherches historiques, présentées ici, sont basées sur des documents jusqu'ici inconnus qui éclaircissent de plus près le destin de Gavrilo Princip à Terezín. Malade à mort, le prisonnier fut transporté le 4 avril 1916 de la prison à l'hôpital militaire de Terezín. Grâce aux documents officiels, mémoires des témoins publiés et autres sources, nous avons prouvé qu'il fut tenu à l'hôpital jusqu'à sa mort, le 28 avril 1918. Au cours de son séjour à l'hôpital, quelques médecins tchèques et allemands, voire même des surveillants cherchaient à l'assister. Ce fut surtout le docteur Jan Levit qui lui rendit le plus grand service et dont l'essai de mémoire, publié en 1928, représente une source la plus importante en ce sens. (Prof. MUDr. Jan Levit fut, pendant, la deuxième guerre, prisonnier dans le camp de concentration à Terezín et, en 1944, il fut déporté dans le camp d'extermination à Oswiecim où il périt.)

Dans les années 1915–1917, furent tenus, dans la Petite citadelle, trois autres Yougoslaves, condamnés à prison pour la complicité à l'attentat: L. Djukić, I. Kranjčević et C. Stjepanović. Dans les archives militaires de Prague, on peut trouver des procès-verbaux menés contre L. Djukić. Le prisonnier fut interrogé dans la Petite citadelle, depuis le mois d'avril jusqu'au mois de juin 1916, au sujet des préparatifs à l'assassinat de l'archiduc habsbourg.

Après la mort de François-Ferdinand, notamment dès le début de 1917, la monarchie autrichienne s'efforçait de ratifier la paix avec quelques puissances des Alliés. Dans cet ordre d'idées, se produisirent quelques changements en ce qui concerne la situation des prisonniers dans la monarchie. Aussi on déporta, au bout de septembre 1917, I. Kranjčević et C. Stjepanović de Terezín en Bosnie. (L. Djukić mourut le 19 mars 1917.) Les nouveaux documents ont prouvé que les autorités autrichiennes-hongroises avaient l'intention de transporter, en Bosnie, aussi Princip qui, à cause de sa tuberculose de plus en plus grave (ce qu'on peut imputer aux conditions affreuses dans la prison de la Petite citadelle) ne fut capable de subir la déportation. Il mourut à l'hôpital militaire de Terezín le 28 avril 1918.

Blanka Stehlíková

AU SUJET DES DESSINS CRÉÉS DANS LA PETITE CITADELLE

La notion „culture de prison” peut sembler contradictoire. La présente étude orientée thématiquement aux ouvrages artistiques, créés dans les conditions particulières existant dans le camp de concentration, prouve, d'une façon convaincante, que l'incompatibilité des deux notions est en effet apparente. L'auteur démontre, sur les exemples différents, sa thèse à étudier que „Les divers motifs aboutissent à un seul but: créer, par la culture, une défense et arme. Il y a très peu de moments, dans l'histoire de l'humanité où l'arme se montre si indispensable et que la culture devient une nécessité.

Dans le camp de concentration, on ne trouve pas seulement des ouvrages des artistes de profession (quelques-uns au contraire, refusèrent de se manifester protestant ainsi contre le régime inhumain des camps de concentration) mais remarquable est le fait que, dans le milieu plein de cruauté des camps, même de nombreux amateurs se mettent à la création artistique s'accommodant ainsi des nouveaux moments vécus d'un

nouveau milieu et de nouvelles conditions. Plongés dans leurs oeuvres, les prisonniers ressentait une évasion, quoique très courte, de la réalité. Un petit dessin, donné en cadeau au copain, était un encouragement inestimable, une preuve qu'on n'est pas seul. Dans la Petite citadelle et dans d'autres camps, naissent des ouvrages qu'on peut diviser en quelques catégories thématiques. Se sont par exemple les dessins et les ouvrages s'attachant à la création d'avant la guerre ou, au contraire, ceux qui seront terminés en liberté. Nombreux sont des portraits, depuis ceux qui sont faits simplement en souvenir jusqu' aux caricatures ou études psychologiques. Beaucoup de ces dessins sont si réels et ont le caractère documentaire qu'ils peuvent servir, même aujourd'hui, d'une source historique très précieuse (intérieurs de cellules, travaux, distribution des repas, état de santé des prisonniers et autres).

Le plus précieux document sur la Petite citadelle est une collection de 200 esquisses et études de Josef Kyles, peintre-amateur qui saisit d'une façon prenante la vie des prisonniers. On pourrait caractériser ces dessins, en un mot, comme humanisme.

LA MORTALITÉ DES PRISONNIERS DANS LA PETITE CITADELLE DANS LES ANNÉES 1940-1945

Le compte-rendu résume les résultats d'à présent des recherches relatives aux prisonniers torturés à la mort dans la prison de la gestapo dans la Petite citadelle qui devenait successivement, au cours de l'occupation allemande, un camp de concentration redoutable. D'après des évaluations véridiques, environ 35 000 prisonniers passèrent par le camp et 2500 prisonniers y périrent dans les tourments. Le manque de documents ne permet pas de mener les recherches plus détaillées, concernant la mortalité des prisonniers dans la Petite citadelle étant donné que les nazis anéantirent, au bout de l'occupation, le plus grand nombre de documents de la Petite citadelle, entre autre, la plus part du fichier de prison.

Les employés du Commémoratif de Terezín ont tanté de réaliser, cette année un expériment complexe – reconstruire une liste de personnes décédées dans la Petite citadelle et, dans les documents fragmentaires, ils ont retrouvé ainsi 1432 noms. Le fichier contient actuellement 60 pourcents de personnes décédées dans la Petite citadelle.

L'étude fut également orientée, tant que les documents le permettaient, à l'analyse des origines des décès. Ayant comparé les décès avec la mortalité moyenne dans le protectorat, on a pu faire une conclusion suivante: Dans la période de 1940 à 1945, environ 300 prisonniers décédèrent dans les conditions normales (eu égard à l'état de santé et l'âge moyen des prisonniers). Il en résulte que 90 pourcents de décès sont dûs aux conditions extraordinaires dans la Petite citadelle. La première de ses causes furent des exécutions effectuées ici dès l'automne 1943, sans jugement. On a retrouvé 143 noms des personnes qui furent exécutées à Terezín. En réalité, le nombre des exécutés fut, sans doute, plus grand, environ 250 à 300 prisonniers. Les autres prisonniers finirent leurs jours sous les mains des surveillants qui tuaient ceux-ci et les torturaient à la mort. Ce furent surtout, des prisonniers juifs qui devaient subir les plus grands tourments. Le compte-rendu nous montre la liquidation des groupes entières de prisonniers par les surveillants et on conclut que, de cette manière, à 600 ou 700 prisonniers furent torturés à la mort. Environ 850 à 1000 prisonniers périrent aux exécutions et par suite des tortures. On ne peut pas considérer non plus d'autres origines des décès comme normales et naturelles. Conditions de vie effroyables, faim, travaux durs et fatigues, cellules comblées, obscures, froides et humides, tout cela eut pour conséquence une brusque extension de la tuberculose, pneumonie et d'autres maladies. Dans la petite citadelle, manquaient absolument les conditions pour assurer, aux prisonniers, des soins médicaux, donc les prisonniers affamés succombaient facilement à ces maladies.

La mortalité, dans la Petite citadelle, atteignit son plus haut degré au bout de l'année 1944 et en 1945. Le camp, ce temps-là, fut entièrement bondé et, en automne 1944 y éclata l'épidémie de dysenterie et, en mars 1945, celle de typhus exanthématique. Le commandant du camp ne prit pas de moindres mesures préventives contre l'extension de ces épidémies, au contraire, il entravait, quelque fois même bloquait le travail des médecins. Il manquait des médicaments et les malades n'étaient pas suffisamment isolés les uns des autres, aussi la mortalité, dans le camp, fut très grande. Le typhus exanthématique fut l'origine de 103 décès dans la période d'à partir le 27 avril 1945 (avant la date mentionnée, ce diagnostic ne figure pas dans nos documents). Néanmoins, le nombre de décès, des suites de typhus, après le 27 avril, fut évidemment plus grand puisque la mention sur l'origine des décès ne figure qu'à peu près dans la moitié cas de tous les décès.

Les recherches d'à présent démontrent qu'un camp, quoique peu vaste, tel que la Petite citadelle, témoigne de la brutalité des nazis et que l'origine de la plus part des décès furent violence et conditions de vie inhumaines.

réalisé par la section
documentaliste du
Commémoratif de Terezín

ETUDE AU SUJET DE L'HISTOIRE DE LA RÉSISTANCE ANTIFASCISTE DANS LA RÉGION DE MĚLNÍK

Au bout du mois de mars 1945, fut envoyé, sur le territoire tchécoslovaque, du sein du 4e front ukrainien, un groupe parachutiste organisateur sous le commandement de P. A. Kaniščev. La descente du groupe de 15 membres, prévue dans l'espace entre Mělník et Mladá Boleslav, fut effectivement réalisée 5 kilomètres au-delà de la frontière du protectorat, dans la zone détachée. La population allemande avertit immédiatement la police qui organisa, du 25 mars au 30 mars 1945 une poursuite après les parachutistes, des centaines de gendarmes, police, volkssturm, SS, Hitlerjugend et civils y prirent part et ils capturèrent 4 parachutistes qui avaient perdu la communication avec leur groupe et qui erraient sur le territoire ennemi.

La source la plus importante, comportant des faits pour cet article, fut un document allemand, jusqu'à présent inconnu, déposé dans les archives régionales d'Etat à Litoměřice. Il s'agit d'un rapport du préfet de de Dubá, adressé au président du gouvernement de Ústí nad Labem et informant sur la descente et la poursuite du groupe du commandant Kaniščev. S'appuyant sur ses données, nous avons pu corriger la date de la descente du groupe du 27 mars sur le 25 mars au soir et préciser en même temps le nombre de membres capturés sur 4. Un parachutiste disparut. (J. Vegner, qui a étudié en détail les activités de la brigade de partisans, affirme, dans son article „Activités de la brigade de partisans – Národní mstitel et combats de mai contre les occupants”, que la descente fut réalisée le 27 mars 1945, trois parachutistes furent capturés et deux parachutistes disparus.)

Dix autres combattants parviennent dans les forêts aux environs de Řepín où P. A. Kaniščev crée une brigade de partisans tchéco-russe Národní mstitel, formée des patriotes tchèques et des prisonniers de guerre soviétiques, évadés qui, au mois de mai, atteigne le nombre de 1000 combattants et qui participe considérablement au soulèvement du peuple tchèque du 5 au 9 mai 1945.

La descente du commandant Kaniščev accomplit ses tâches principales: résister dans la région de Mělník et développer les activités combattives et destructives.

Ladislav Pulkrábek

UN RÉCIT PRESQUE SENTENTIEUX

Dans son court récit, l'auteur, ancien prisonnier de la Petite citadelle, décrit, de la façon narrative, ses propres souvenirs d'une journée passée au „commando extérieur”. Il dépeint, avec une certaine ironie et sans sentimentalité, la faim insupportable qui l'obligea à ramasser quelques prunes et il décrit la punition dure qu'il dut subir pour avoir commis cette infraction. Le deuxième plan du récit est constitué par les passages qui montrent l'aide mutuelle entre les prisonniers et la solidarité ayant demeuré intacte en dépit du milieu plein de cruauté des camps de concentration.